

११
१

अथ

११
१

ग्रन्थनामः -

“नैषधौय प्रकाश”

कर्तृनामः -

“श्रीनारायणः”

(सर्गः) -

(अष्टोदशः सर्गः)

विषयः -

काव्यम्

Nai shidhiya Prakash .

1943

ककसाहीअसासोभळकेलापाहेन

११
१

अथ

११
१

नेषधीयपकाशे

गयोदशरग

✓
११
१

श्रीनारायणप्रणीतः

कल्पद्रुमानपरिमलावभृंगमालामात्मश्रयांतिविलनंदनशाखिवृंदात् ॥ ताराजकापदगम्यविमानधुर्यानिन्युर्नकाकृतिध
 रानथपंचवीरान् ॥ १ ॥

श्रीरघुनाथायनमः ॥ इहानीमिद्रादिपंचनलीसंज्ञत्रयोदशसर्गमारुतेऽं कल्पद्रुमेति ॥ अथविमांधुर्या
 शिविकावाहिनाः तानैमीराजकाराजसमहात्त्रपगम्यनिर्वर्तनलाहृतिधरान्नलवेषधारिणः पंचवीरान्नल
 सहितानिद्रादीन्निन्युप्रापयामासुः ॥ शिविकावाहिनातेषुपंचसुनलोस्त्रवानेवत्पपरिज्ञानात्तनत्पस्यापि
 नलरूपधारकत्वं घटतोयस्ययद्रूपंतद्वारित्वंतस्यापियुक्तमेवेतिकव्यपेक्षयापियुक्तं ज्योतीवीरपदेनशौर्य
 मायकगुणः केकस्मात्कांकाविवापरिमलामनोहरागंधाः निखिलाः समस्तानंदनशाखिनादेवाद्यानतरव
 स्तृषां हृदात्त्रात्मश्रयांपरिमलाश्रिताः नृंगमालान्त्रमरपंक्तिपरावर्त्ततिशयात्कल्पद्रुमानिवा ॥ कल्पद्रुमा
 नंदनस्थितवृक्षापेक्षयाधिकास्तथान्पराजोपेक्षया ॥ तेपीत्यर्थः ॥ सर्वात्रिलाषहरकत्वमाभ्यातमंदीरा
 दिष्टपिचतुर्षुकल्पद्रुमशब्दप्रयोगः नैम्यप्यात्माश्रयाविमानेस्थितत्वात् ॥ नयतेद्विकर्मा ॥ शास्त्रादि
 ति ॥ सादेवीतत्रेतेषुमध्येप्राधान्यान्निवेशनक्रमानुरोधाच्चदिवो ॥ नाथमिंद्रमधिकृत्यादिरपतथा
 तेनप्रकारेणोवेत्तकथयत्ययथायेनसराचीपतिरिद्राश्चाप्यधायितुक्तेनवति ॥ तस्यैषधकायस्यमा
 याच्छन्नद्वर्काशिनप्रकटितंनवति ॥ किंनृतासाहाहृतंत्रखिलजगतांजनताचस्त्रिंजनसमूहवृत्ता

साक्षात्कृताविलजगज्जनिता परिज्ञातत्राधिनाथमधिकृत्यादिवस्तथा ॥ उच्येयथासचैराचीपतिरभ्यधापिप्रकाशितस्यनचनैषध
 कायमाया ॥ २ ॥

महामहामस्यवरवर्णिनिवीरसेनोद्भूतिर्द्विषद्वलविजिचरपोरुषस्य ॥ सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेनयस्यननिताम्बर
 भीरण्यः ॥ ३ ॥

तोययासा ॥ यथाईद्रादीनां प्राकृष्टंनविष्टाराज्यावर्णनंचमो नित्वेप्रतिनाक्ष्योनतथावोचदितिनाव ॥ सा
 सादिति ॥ विशेषेणनलरूपंतत्वागतानामिंद्रादीनांज्ञानैवित्यंस्त्येतो ॥ शौभ्रमइति ॥ हि वरवर्णिनिउन्नेमने
 मीवयंअमुष्यंद्रस्वरयुक्तायावीराणांवासेनायाः सैन्यंउद्भूतिउद्भेष्टैश्वर्यसामर्थ्यवाकृत्यंवाकिंनृपोवर्ण
 यामां वर्णनाशकत्वाद्वागोचरइत्यर्थः ॥ किंनृतस्यद्विषन्नमिद्रोयोबलनामोदैत्यस्तस्यविजित्वरंजयन
 झीलंपौरुषंपराक्रमोयस्यायस्वरणश्रीः सेनाचरीनवंतौमैनिकौनवंतौयौद्रुमाननवारीगोणानारायण
 तयोर्वसिनाधिष्ठानेनतत्वाजनिताहताअसुरनीदैत्यनयंययासाअसुरेभ्योदेवानांयानीः तस्याईरणंहे
 पणंतेनयाश्रीः सायस्यजनितेतिवा ॥ वागोचरास्यचरितमित्यर्थः नलपेक्षेत्वाअस्यवीरसेनाक्षेत्रपाडुपत्रिं
 किंकथयामः अपितुनअकथनेपिलोकत्रेयप्रसिद्धत्वात्स्वगुरौरेवास्परव्यातत्वाद्वा ॥ योहिस्त्वयंनप्रसिद्ध
 स्तस्त्वित्रादिप्रसिद्धावर्णनंक्रियतेअयंतुनतथेतिनाव ॥ किंनृतस्यद्विषतांबलस्येन्यस्यांगिकस्यसत्त्व
 स्पवाजित्वरंपौरुषंपराक्रमोयस्यायस्वरणश्रीः सेनाचरीनवंतौमैनिकाइजस्तृषांआननदानवारिसुख
 दानोदकंतस्पवसिनगंधेनसुरजिर्जनितारलेयाः प्रावर्णीसेनायामचलीनवतांपर्वतायमानानांइना

नै-टी-उ-१२

रान ५

रय ७

शुभ्रांशुहाराणहारिपयोधरांकुंवींद्रवापरवचिनधर्मणिप्रभाभिः॥ अन्वास्पतेसमितिचामरवाहिनीभिर्योत्रासुचैषवहुला
भरणाचिताभिः॥ ४॥

२

नामिति वामनगजबाहुल्यमनेन सूच्यते॥ एवमिदं न लयोरनेदं बुद्धिर्यथा तथा न वतितथा दिव्यार्कः॥ रण
होतृक्षरयारणन्मौवर्ततौ इतस्तोका दारस्यात्पाजीतियावत्प्रथममिदं दिवर्णनं पश्चान्नलवर्णनं॥ त्र
त्पाजीत्यादौ च न लवर्णनं प्राथम्येन दिक्पालवर्णनं पश्चादिति ज्ञेयं॥ श्लोकादिह प्रथमत इति श्लोकेन न
लस्य प्राधान्येन निर्दिष्टाश्चरित्यादि द्वितीयया दिक्पालानाम प्राधान्ये न निर्दिष्टात् यौवनाभवतीतीति
शीतस्पर्शव्यातेपो नर्तनकाव्यानारीसोच्यते वरवर्णिनीति वृद्धाः उत्तमावरवर्णिनीत्यमरः॥ धरोवर्णि
यस्या इति अतिशायने धर्मशीलवर्णता चैतीति॥ शौशुत्रेति॥ एष इन्द्रः समिति वयात्रासु विलासगति
सुवहं डयात्रा सुवात्रमरवाहिनीभिः सुरसेनानिः अन्वास्पते अनुगम्यते॥ किं विधानिः सुन्त्रांशुश्चंद्रः ह
रसंबंधिनो हारः एकादशरुद्रास्तेषां गणः समूहः हरसंबंधिनो वायेगणानं द्विप्रवृत्तयः स्तान् सर्वानपि
हरं ति आत्मना सह नयंति तत्सहिता इति यावत् एवं विधाः पयोधराः मेघाः हरस्यापत्यं हारिः स्कंदो गणप
तिवमिधाश्चेति वातेषां कंबुवीर्यामि त्वान्मध्यवर्ती इन्द्रः सुन्त्रांशुहाराणन् हरत्यात्मना सह नयत्येवं
लः पयोधरांकुंवीर्यं एवं विधो वाय इन्द्रस्तस्मात्पतेन रवधिता संबंधाद्युमणि प्रजासूर्यशोभाया सुतानि॥

ने. टी. ३१२

२

सुन्त्रांशुदिभिः शक्रधनुर्बाह्वेन सूर्येण च प्रकर्षणं जातितां निर्वीतथा बद्धः प्रचुरोल्लोभनादिप्राप्ति येष्टे
सुरणे सुअचिताभिः मजितानिः दैत्यजयाद्वकुला आनादी प्रियासांताश्चतारणर्द्धिताश्चेति वामे घानास
पिकामरूपकत्वात् सैनिकत्वं युज्यते॥ चंद्रादिनिर्वर्जितेन्द्रवापेन चरित्वाकोशविताद्विं प्रापिता सूर्यशो
भायाश्चेति वातेः कृत्वाः वृद्धिप्राप्तावाचंद्रादयस्तजस्विनस्तत्तेजः संबंधेन सूर्यतेजः प्रचुरं यत्र जातमि
त्यर्थः॥ न लपके एष नलं सनायां दडयात्रा सुवामरधारिणीभिः अन्वास्पते सेव्यते किं नूतानिः सुन्त्रां
शुवायस्पतेन हारणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हारी सुदरः पयोधरांकस्तनमध्यास्तं चुविनीतसंबंधा
इन्द्रवापसंबद्धसूर्यप्रनेव प्रनायासां तानि चोपार्थं यत्रा स्वपीतियो जनाः हारमध्यगमलीना मुनेकवर्णा
त्वादिन्द्रवापसंबद्धसूर्यप्रनासासां तथाऽत एव बकुलानितसंबंधात् इन्द्रवापसंबद्धप्रचुराणि आन
रणानि ते रद्धितानि रलं कृतानि॥ प्राधान्याच्चारणं ग्रहणं आनरणं ग्रहणं तदव्यतिरिक्तं लंकाराणां अतो न
पो न रुक्त्या एतेन यथा मनायां निर्जयः अस्ति॥ तथा संग्रमे यात्रा स्वर्ध्वं यज्यते॥ शुन्त्रांशुः दीप्तशुक्लः युमणिस्त
रणिः समिधुध इत्यमरः॥ हस्त्राद्वा त्रस्पदमित्यण् हारी तच्छिष्येण निः अपत्यवात इन्द्राय द्या सुन्त्रांशुह
पतिः

गणेनहारिणः पयोधरास्तनास्तेषामंकः प्राश्नप्रदेशः तच्चुंबुंश्चंद्रापोनरवपरविशेषस्तेन संबधादिभर
 नप्रनायासांतानिः इन्द्रापवदाकाश्याः। द्वादिभ्यमणिप्रनायासांतानिरितिवा वित्रमणिप्रनाः संवलि
 ताः शक्रधनुः सदृशाजवंतीति बज्रं लेराजरेण नृषिता निरित्यर्थः। खचदीप्ति संवरणयोगायाः। होलीनृ
 तामतुलककर्वविग्रहाणामुद्दामदर्यहरिकुंजरकोटिनाजां। पक्षच्छिदामयमुरग्रबलोविधायमग्रंविप
 ज्जलनिधौ जगदुज्जहार। इति पद्यं कुत्रचित्सुक्तके दृष्टं। तस्यायमर्थः॥ अयं होलीनृतां पर्वतानां पक्षच्छि
 दां विधाय कृत्वा विपज्जलनिधौ आपत्समुद्रमग्रं पक्षसहितैः पर्वतेश्रुणीक रणात् जगदुज्जहार उच्चक
 र्त्तित्यर्थः॥ पर्वतपक्षच्छेदनादिपद्रहितं हतवानिति तावत्। किं नृत्तानां अतुला अतुलाः। सैदेणं ब्रूके
 कनिश्चेताश्चान्नरूपं निमार्त्ये। एवं विधा विग्रहादेहोयेषां तथा उद्दामदर्याणां अंशदानां हरिकुंजराणां
 त्यर्थः॥ किं नृत्तये बलादेत्यादुदग्रं उदग्रबलः यद्वा उदग्रं पौरुषं यस्य स। नलपक्षे अतुलानंतुच्चात्सत्तद
 णां श्रककनिश्चेताश्चान्नरूपं निमार्त्ये एवं विधा विग्रहाः शरीराणि वैरवायेषां उद्दामदर्या हरयोऽश्वाणां
 श्वतेषां कोटिनजतां वैरिण्यपाणां पक्षच्छिदां सहाय्ये दं कुक्षिच्छेदेवाकृत्वा उदग्रं बलं पौरुषं सैन्यं वा यस्य

ककशा

नेटी ७१२

सु ४

यं

यं नलो वैरिणोपत्समुद्रमग्रं उज्जहार वैरिणो हत्वा आपद्रहितमकरोदित्यर्थः॥ पा॥ नृमी नृत्त इति हि घट
 स्थप्रतिजटोस्पृष्टि नौ स्तेनोयस्यास्तत्संबुद्धि नैमित्त्यं सप्तमि निसंग्रामे नृमी नृत्तः पर्वतान् जह्नु जितार्तं तथा न वि
 द्यते पर्वतजस्यः पायोनाशायस्य तमसुं अमघवंतमनिद्रं नृत्तं नैव जानीहि अपि त्विंद्रवासां इंद्रस्य सह
 स्वेन त्वान्नायं तथे सत आह॥ त्वं एतदीयं रायं पाणिमतिक्रान्तं प्रसृताक्षपि दीर्घं अतएकं नृत्तमाश्रयकारि
 कयं विजुप्तं नलरूपधारणच्छादितं बज्रं नेत्रस्य जवावा ऊनेत्रं नालोकं सनपत्रपस्त्रिधुधत्वात् न तव विद्यमानत्वा
 दित्यर्थः। रायावतिक्रान्तं हस्ततले यो नैत्राणि न संतीत्यर्थः इति वा। बज्रं नेत्रसमूहं वा। बज्रं नेत्रसंबंधिनमेत
 दीयमं नृत्तमतिरायमुक्तं कर्षवाश्रयमिति वा। नलपक्षे त्वमसुं अघवंतं सपायं न जानीहि। पुण्यस्तोक्तत्वात् र
 एराज्ञा जितार्तं तथा। पगतिविशिष्टः अपेसायस्यान्तरिण अपागितावपायः। पलायनं यस्यापलायमानं इत्यर्थः
 एतदीयं अतिरायमपीरमितहस्तपरिमाणमाश्रयं रूपं प्रावरणवशाद्वा ऊं हो हस्ते स्थितं नेत्रं चीनां मुकुं उष्ट्रं
 यातथा द्रव्यांतरविलोकनव्याजेन नालोकं स अपित्वा लोकयत्यर्थः। बाह्वर्चनेत्रं ववा पुनेत्रं वा त्वं अतिरायि
 वेदं नो। रायो यया लावति रायो नेत्रे वराय मतिक्रान्ते अतिराये च अतिराये वेति न नृत्तं मेकं केशेण वा व्याख्या

तो ९

या एतदीयं गुप्तमनेन पालितं बहवश्चेतारश्च बहूनां वानेतारस्तेषां समूहं अतिशयितो हस्तो यस्य ल
 क्षणावदानं उक्तमालोक्य पुरावदाया अप्यनेन पोषिता इत्यस्मात्कृष्टत्वं मज्जेतौ कृत्वा निजं निजुरे
 पविरित्य मरुः निजं मयि गुणवस्त्र इति विश्वजिह्वुः लाजिष्ठश्च कनुरिति ताच्छील्पे कनुरः तद्योगिनी नृत्त
 इति नलकेति षष्ठी निषेधाद्वितीया बहूनेत्राद्वा तन्नावसमूहमेव धेयन्ते ॥ पक्षे प्राण्यं गत्वा देकवक्त्रा
 वः ॥ ६ ॥ लेखा इति ॥ हेनतं विने अतिष्ठन्निविडनितं वेनैमिबलादीनां बलवृत्तनमुचिप्रच तन्नीसम
 द्रं संश्रुण्णं राज्ञं राज्ञावस्तस्य प्राज्जो बहू उपनोगस्तस्य पिशुनास्तदसिहनलिरवा देवश्च तस्यं इत्यपाणी
 चरणे च पाणिवरणं सरागं सानुरागं यथा तथा दधते धारयन्ति ॥ हस्तदानात्पाणिं नमः ॥ स्कारार्थं च वरण
 वित्पथः तत्र स्मादेनेन हरिणं द्रेण पत्या सार्धं जीवमुदमुद्धह स्वधारयत्वा नलपक्षे स्वरागमरुणं एत
 स्पाणिवरणं कर्तुं मेन्यस्वाम्यमात्मादिभिः षड्विधेन वा बलेन समृद्धस्य राज्ञस्य प्राज्ज उपनोगस्तस्य
 विकाः सासुद्रको कालक्षणात्तावत्कधजादितेखाः कर्मभूताः दधते धारयन्ति ॥ दधधारिण एकवचना
 तमस्मिन्पक्षे रूपं ॥ तस्मादेनेन पत्या नलेन सह हर्षधारयत्वा केन केन हरिणं द्रेण राज्ञी वलेखा इति न

ए८४

नेरी उ३२

४

दनाः पिशुनोः खलस्त्वका वित्पमरुः ॥ नितं वराद्वा दतिशयोर्थे इति ॥ पाणिवरणं प्राण्यं गत्वा देकवक्त्रे एक
 त्वं ॥ आकर्णति ॥ असौ सुदती नैमी एतां प्रवीक्षा अखिलां वाचमास्व डले पिबनले पिबतुल्यं नाती समान
 संवत्समाकर्ण्य उन्नेयं इद्रेन लेखसमानं रूपं एकं रूपं विगाहमाना जानती विशाखा वलोकनादपि विशेषमुप
 लभमाना यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियाश्च निर्णयनावापतां न प्राप ॥ अनेयं दुःखता ॥ किंवा नलस्तयोः मरुत्वा
 दयमिद्रेन लोवेति नाज्ञासीति द्वित्यर्थः ॥ अपि वितिसमुदयोपरस्परसमुच्चयवाचके ॥ अवापत्तु इति वाद
 ॥ ॥ ॥ ॥ सा जगवती सरस्वती नृयधुनरपि वचसः सृजंवा अर्जला अमृजत् ॥ किंवा तत्र तत्र मध्ये
 सान्निमी समीपे पवनस्य सरवायमभिनिर्दिष्टो द्विषाः पुन किं कृत्वा जैमीये इति दोलायमाने दोले कनवत्
 नायस्थास्तां परिनाय संक्षिप्त ॥ इति किं एष किं शक्रः स दूतपदः निषेधाधिपतिर्नलोवेति ॥ दोलवारतिक
 तुः क्यडः सलोपश्चेति क्यडि शानतिदोलाभानमिति ॥ अस्पांसा मपिक आधारः ॥ एष इति ॥ हिने निष
 प्रतापस्य निधिः प्रहृष्टो ह्यस्य श्चिष्ठानं तथायं सदा उ कृतिमान् धर्ममनमुक्त उर्ध्वज्वलनायमित्यर्थः ॥ धनं ज
 यनवक्रिता अनेन किं नामका संज्ञाना ज्जितं न प्राप्ता ॥ अनेनैव नरो वक्रितिरिति किं नाम निर्वचनयोगात्

३

प३

धर्मित्यर्थः। सर्वेषामपि नामानिर्वचनमस्ति वा। नाम संज्ञावनायां। अग्निर्न निन किं नाम वस्तुन प्राप्तं तै ऊसा
 नां परमा एतानां सर्वत्रा विरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा। अनेन धनं जयत्वा हेन रुवासा र्थकं नाम किं ना जि
 तमिति वा। धनं जयत्वा देवत्वं सुखं र पित्रा दसु आदयेः प्रनृतं ब ऊ हेम स्वर्णमधिगच्छ प्राप्नुहि। धनमि
 छेदुता शनादि तुक्तेः। अग्निरप तं प्रथमं सुवर्णमिति श्रुतेरस्मात्स्वर्णं प्रथममुत्पन्नो अस्म वाग्नेरिव
 कस्य च न कस्यापि नास्वरो दे दायमाना रूपसंपन्ना स्ती ते जो मात्र विवक्ष्यते जो व्यतिरिक्तस्य कस्य च
 न शुक्लनास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः। न लपेक्ष एष न लः क्षात्रतेजः स्थानं। तथा सदा दयवान्। तथा अनेन
 जयेन लत्वा किं नाम धनं ना जि तं वैरिणो विजित्य धनम जि तं। दायो दानं तेन सहित मिति वा। एतेन
 धना जनेन स्वोपयोगः फलं न। किं तु दानमेव मुख्यं फलं वदान्यत्वं च सूचितं। मदात्रयः सुनावहा वि
 धिर्यस्मदिति वा। अस्मन्नलः शुचैः स्वधर्मोपा जि तं द्रव्या दसु आत्प्रचुरं सुवर्णं प्राप्नुहि। सुवः श्रेष्ठा
 ररूपादिति वा। अस्मन्नलः स्वयं जो स्वराकायकांति ममृद्धिः कस्याप्यन्यस्यास्ती जा दीप्तिः स्वरः कंम
 द्यं रूपं सौ द्यं तेषां संपदस्य वं कस्यापि नास्तीति वा तेजस्वी न धुरस्वरः सुंदरश्चेत्सुक्तं वा तितेजोम

पार्थिवानि एषिवीका यी लि ट ए कांष्ट का शीषा दी र्जिता न्ये वाधिकरणं तदेवाधारस्ततः प्रभवउत्पत्तिर्गस्या ए वै विधाभू

धनं जयः। सुविरपित्रमित्यमरः। धनं जयः संज्ञायां नृदृष्टीति खच्। अरुद्धिषदिति मुम्। नास्वरं स्तेजना
 सेति वरमो। अत्यर्थं ति। हे रुचिरकली गो न न प्रवेणं द्रिये ने मि अस्माग्नेरत्यर्थः। ति शयित इति पडता
 ज्वाला एतव तस्य कवली न वेति ग्रासी न वंति तानि तानि षं स्य मे ह श्वरस्य शिवस्यो गरा गजननाय उ डूलने
 नां गानां विविष्टवर्णं स त्रये स जायते संघेता एतसं बंधिनस्मापि द्र श्वरस्य तपस्विना पिउप र्त्तये प्रनवती अ
 न्यस्प नवतीति किं वक्तव्यमिति स्तुति। रुचिरकली मिश्रं षो क्ति वा ठरी विषये सावधाना न वेति व्यज्यते। एत
 दूरं न सैव केवलं नान्यत्र किं विदिता ववाय वृणी धेत्यपि व्यज्यते। न लपेक्ष अंग रुचिरका एत्रि स्फलस्य न
 ति संपत्तमहा धनिकस्यापि तत्कसर्वसंगस्य मुनेरपि व अत्रि लाष समुद्र तये संपद्यते। ममेदक संपद
 यादिति धनिको मुमुक्षुश्चापि अस्पृश्यते स्मृ ह्यतीत्यर्थः। धनिकस्य तपस्विनो ई र्घ्यजिननाय संपद्यत इति
 वा किं नृता संपत्त अतिशयना स्र पडुतयो मोक्षोपसंहारादि मंत्र प्रयोग सामर्थ्येन ग्रासी न वं तस्ते ते वते पृ थ्वी
 श्वराश्चेतषामधिको रण स्तस्मा दुत्पन्ना। स प्रनवउत्सा दे कोय स्या इति वा। क्षात्रतेजसोपा जि तेत्यर्थः। रागो
 अनुरं के मा त्तर्य। हे ति क्षात्रा आयुधं वा पार्थिवेति ई श्वर इत्यधिकरि सर्वं नृ मीत्य ए। पदसं वै धो ए। रुचि

(तत्रैस्मत्तपस्विनोपि पाशुपतादि व नमि ३)

रक लीतिनासिकोदरेतिडीपा ॥ ११ ॥ एतदिति ॥ अत्रोषासर्वोसौ विबुधसं सदेव सनाएषमुखं यस्यांसा
 अम्निमुखवेदेवाइतिश्रुतो ॥ अस्याग्नेः यमंतोपि मंहं दतोपि माध्यस्थ्यं आसनापेक्षयादिगपेक्षयविम
 ध्यविद्यमानत्वं अस्ति ॥ त्वं महस्विनं तेजोयुक्तं महं सुतेजः सुविषेय इतस्वामिनं चैनं उपेहि प्राप्नुहि ॥ येन
 सदारुणाकाष्टसहितेनामुनाकं श्रीः ॥ किरणशोभा उच्चैरुच्चैरुक्तावाधियां पितृमुखी तिसंबुधा धन्यत्वे
 अज्यते ॥ धन्या पितृमुखी कन्येति सामुद्रिकोक्तेः ॥ नलपक्षे अतो जातिप्रसिद्धा पुरादृश्यमाणवनिखिला
 विद्वत्सना एतन्मुखा एतत्प्रधानायथा सर्वश्रेष्ठे सुमुखं प्रधानं तथा विद्वत्सनायामसौ ॥ केचिदुवाइति
 दृष्टेप्रथममसौ गणपत इत्यर्थः ॥ उपश्लोकत्वादेव मुखेयस्य स्तादृशी वा ॥ अस्यायमतः समवर्तिनोपि इं
 द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपातरहितत्वं शत्रुमित्रयोस्तुल्यदंड इत्यर्थः ॥ तमे सार्वविनक्तिकत्वात्त्रा
 कपालं शत्वदिद्रुयमेयोरेतन्मध्यवर्ति त्वे इति केचित्तेजस्विनेनं प्राप्नुहि ॥ येनानेन सदा सर्वदा
 हस्तशोभा अतिशयिना रुणारक्ताचार्यते ॥ स्विनं शोभनं पतिमिनं महश्जयतथा एनमुपेहि एतत्समीपे
 गच्छेति वा ॥ महस्विनमुत्तववंतं वा विश्वप्रकाशं तकारांतस्य महं शब्दस्य पागात् मुखं मुखेयववक्त्रे

ते ४

ने ४-३९

६

दित्यजपालः ॥ पितृमुखं यस्या इति समासः ॥ मुखेनैव वदुस्त्वस्मादृशपात्रपितृमुखं यस्या इत्यत्र पर्यव
 र्णति ॥ शोभने वेति ॥ अधसिकाष्टिपेटो जह्वास्थाल्यमानस्यास्य अग्रे रुविमत्वं दीप्ति युक्तत्वं अल्पं नैव किं उ
 वक्षित्पर्थः ॥ जाज्वल्यमानस्यास्य इंधने दीप्तिमत्त्वं अल्पं नैव तत्संबंधादधिकं दीप्तिमा ॥ नयं नव
 तित्यर्थ इति वा ॥ तथा मध्ये समित् समिधां काष्ठानां मध्ये निवसतो विद्यमानस्य दृष्टे निवसत्वा ॥ रिपुनाश
 यथावेगेन क्रियते तथा समृद्धेनानेन तानि दहणमत्रिण दहंत इत्यर्थः ॥ प्रादेशमात्राणं पलाशशम्यादिका
 ष्टानां मध्य इति वा ॥ इह लोके समिधं भेदा उच्छानवान् ईज्वलन्तरस्तीव्रगवानयं विरोधिना केन उदके
 न पराजुवितुं उन्नतकोशवतितेनैव शान्तिमेति नान्येनैव त्वर्थः ॥ ज्योत्स्नवति अपि तु न वेगेनोच्छित्तस्यास्य
 धारिणापिशान्तिं कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥ नलपक्षे ॥ पेटोर्ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्य मध्यमं द
 प्रज्ञे प्रीति युक्तत्वं नैव अयोप्यत्वात्सत्यर्थः ॥ तथा समिधं मध्ये सं ग्राम मध्ये निवसतो स्पेरेण सृणु निअकिं
 क्ति कर इत्यर्थः ॥ इह लोके वा तिरस्वी उच्छानवा चिगवान् बलवान् वायं केन पुनारिपुणो जेतुं शक्यं पि
 तुर्न केनापि कस्याप्यजयोयमित्यर्थः ॥ उच्छानमुदयः ॥ इदं स दृक्कोपि उदयी बलवांश्च नास्तीत्यर्थः ॥ नवतीति

संबोधनं वा। तरो बले ववेगे वा। उधमेधः समिदित्यमरः। अल्पमेघसिजित्यमसिजित्यत्र नित्यग्रहादप्य
 स्मादपि न वतीति वृत्तिकारिके। प्रयोगानुसारेणानुसिन्धु। मध्ये समित्पारे मध्येषु आवेति त्रयया
 नविनिपातनादेत्वं। कयइति वैकल्पिकत्वादननावा। परानां वितुशक ध्वेषेत्प्रक्रियार्थत्वेपि शक्योगिति
 तुमुन्। १३। साधारणीमिति। उषर्बुधनैषधत्वात्। अग्निनलान्यां साधारणीं समामेतां गिरं निपीयाक
 र्णइदमीयमनयोः संबन्धिनं विशेषं तारतम्यं नत्रवाप्तवत्पानेभ्यः। उरोवर्तिनंतं प्रति एकं चित्तं त्रयम
 ननइति श्रुतेस्मानलव्यतिरिक्तोयं वद्विरित्यकथयत्। युगपदालोचनस्मृतिप्रसंगान्मनसां प्रति
 गरीरमेकत्वस्य साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि क्रियानिदादवस्थांतरप्राप्तिरद्वैतोपचर्यते। एक
 मवर्तुं उरोवर्तिनं नलइति प्रत्येकं अकारप्रत्येकं एतानलोयं ब्रवीति स्ममनः। तथाऽयमप्यत्रैरिणा
 द्यतिखं डयति। अन्यदः सवासौ नलश्चेति वद्विस्म। अत्र व्याख्यानं प्रथमस्त्वितक्रमं गोपिनं नव
 ति। एकस्यैकस्यादिरोधानासश्च। शोचिच्छेत्तु उषर्बुधइत्यमरः। उषसि बुधत इत्युषर्बुध इत्युप
 धेतिकः। अह्नादीनामिति रेफः। तुल्योपैरिति वृत्तीया। अन्यदिति पदेकः। समाने धारणमस्य साधार

ने. टी. ३१२

एं अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धं प्रजोदरादिना तजस्त्रियां पादाघर्षावेत्पत्राग्नी प्रसाधारणादिति निवक्त
 व्यादिति डी। वा प्रकरणाच्च साधारणमिति पद्यपि घटते। इदमीयं तदादित्वा दृष्टत्वात्। १३। एता
 दृशीमिति। अथ सरस्वती अरविदविकासिनः कमलविकासकराश्चमयः। किरणायस्य देवस्य रेवादि कपति
 दक्षिणादिशः पतितं सनुमेषां पुत्राणां दिव्यनित्वाभावात्तयमं उद्विष्य उदीरितुं वक्तुं प्रवक्तुं अरे न किं
 कृत्वा एता दृशी मुक्तसंशयास्पदीन्तान् तथानलनिश्चयानावात्। कमलं हि रज्जुदीर्घं तु वक्तुं मयि न देह
 तुल्यरूपदर्शनादेत्युक्तिश्चातुर्या। द्वावित्रेन लनिश्चयानावात्तलप्राप्तिविघ्नात्त्रासः तैसंशयाश्चर्यत्रासैः।
 चित्रितानानाविधाकृतानि चित्रवृत्तिर्यस्याः एवं विधातं नैमी विलोक्य। चित्रमिति पाठे चित्रमेव चित्रित्यस्या
 चित्रो हि चित्रं युक्तं मत्पर्य। एषे वद्विष्यति इति तदादि उद्विष्यति इति तज्जिज्ञासर्वनाम्न इत्यादि विदुः ति डी। पि
 एता दृशी। १४। इति मिति। अहो संबन्धेन अयं यमादं उंसायुधं विनर्तितं ततस्माच्चितो। उराणां दिदर्शनेन कं
 पाकुलस्य पापनीशः। सकलस्य जगतां नुवनस्य पंकात्पापात्पातो बुडनं न स्यात् न वितोपं केमहोरोखा
 दो नरेके वा। एतज्ज्ञात्वाप्येकोपिनं करोतीत्यर्थः। अहो आश्चर्यं अत्रायष्टिं धारयति अन्यस्य वक्तुं पमा

नस्य कर्दमपतिन नवतीत्यसंगतिः॥ तथाचिकिञ्चामर्थयोः स्वैर्वैद्ययोर्दस्योरपि मद्ययदायिनी
 क्रिन्मिषयत इत्यमरः॥ कश्चिद्विस्मयति अपितु न कोप्यति कर्मजरो गाराणां ताः स्यामस्य विस्मयत्वा
 द्वितीयः स्वैर्वैद्ययोरिति नामरुजापनयनसामर्थ्यसंज्ञावनास्त्वनार्थः॥ नलपक्षः॥ अयं नलोदंडा
 मनयतो विनर्तितस्मात्कं पाकुलस्य सकलस्य पिलोकस्य नः पतिन नवेत्तः सर्ववदेतस्मात्तया त्र
 अयं दंडं चतुरंगमेव विनर्तिततः वस्तुनयात्कं पाकुलस्य लोकस्य दुःखमालो न नवेत्तः सैन्येनैवै
 रितो निहतत्वा लोकस्य दुःखनाश इति वा॥ सौंदर्येण प्रसिद्धयोर्न सत्ययो रपि गर्वक्षयकारिणी नि
 रस्परुहिः कायकांति निरुपलक्षितो देवोपि कश्चिदस्ति किमु अपितु नास्ति॥ देवैः उमद्ये दस्त्रो देव
 सुंदरतमो तावप्यनेन जितो यतः॥ यित्वितत्समीपस्थारमणीयास्त एतद्रूपधारणा देवननुस्वनाव
 नित्यार्थः॥ पंकोत्तीष्ठादकर्दमोः॥ अस्त्रीपंकं उमन्पाप्मा॥ स्त्रीलभ्यजाः॥ सुप्रचारुगिति वा मरः॥ दा
 यिनी निरिति ताच्छीत्येति निराह॥ मित्रेति॥ अस्पयमस्योपध्वं जननं उत्पत्तिप्रतिसंज्ञानां मित्र
 प्रियास्यपि नीहेतुना धिगागमिना आभिः किंतु जने श्वरस्यैव त्वर्थः॥ यमो यमीश्वरश्च देवः संज्ञायास्तन
 संज्ञा

नैः ३५२

यास्त्रय इति पुराणं॥ अयं यमस्य जनस्यासुहृत्प्राण हर्त्रा नि अपितु सर्वस्य पि प्राण हर्त्रा॥ असुनायेमने वनि
 यमेन नकोपवासादि व्रतेन कृत्वा तपस्तपश्चर्मः कृतः अतएवास्मिन् उत्र त्वं धर्मराज त्वं चेत्पर्थः॥ नलपक्षः॥ अस्प
 नलस्य संज्ञानामश्रुतासती मित्राः॥ प्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं प्रतिउत्पादनं प्रतिहेतुः॥ अस्प संज्ञा सुहृ
 दिष्टजननं प्रतिहेतुः श्रुताव्योतेत्यर्थः॥ इति वा प्रपञ्चोक्तत्वात्॥ अयं कस्य जनस्य सुहृन्मित्रं नापितु सर्वस्य
 सुहृदिष्टस्योपजननं कारित्वा द्वासर्वस्य पिसुहृदेवा इह कप्रत्यक्षरूपा अस्पञ्चाया कायकांतिः कुत्रापि न
 स्मुरोरगो पुना धिगागमिन दृष्टा सुंदरतरो यमित्यर्थः॥ छाया रतिः लोके परिपालनमित्यर्थः इति वा अस्पव
 जगत्पालनं कोपिनकरोति पर्थः॥ असुनानेलेने वयमेन ब्रह्मवर्षादिना नियमनं नकोदि व्रतेन च तपस्त
 प्तवदर्थमिति रोषः॥ छाया स्यादा तपानिवे प्रतिबिंबार्कयोपितोः तपश्चां द्राय एते दो स्याद्वर्म इत्यादि विश्वः
 अध्यागामीति इडुगा लुडा देवो कर्मणि विष्णुः॥ यमेनेति पक्षे हेतोः तृतीया॥ १॥ किंवेति॥ केवलं संज्ञास्य
 जननीत्येव न किंवा न्यच्च प्रजया दीप्ता वनमिति तत्रिरस्त्रुतं अखिलेरा ज्ञश्च द्रस्पतेजो जेन तथारमणीय
 र्तिः अवरमणिः सूर्यस्यैव देवोऽस्पपिता॥ अस्पयमस्य उक्तांतिदानामिका थयमरणदात्राकिरायुधविशेषः

कमलुलहीकृत्यनप्रतिनातिसमर्थाननवतिअपितुसर्वमनुसमेधेवापरिष्पन्नेषुअनेषुगद्योशाननि
 याकुः प्रेरयितुरस्य कृत्यत्वं त्रामत्वं वपरपीउजनेनेनापयशइत्यर्थः। अस्पृहसत्त्वलोहत्वं लोहकरिनात
 कलत्वमित्यर्थइतिवानलपेक्षे। प्रजोविणे पराक्रमेणमिते सकलनृतप्रतापः अं वरमणिः सूर्यः इंकारमस्तद्वि
 प्रमणीयमूर्तिः देवो राजा कीरसेमोऽस्पृता। देवो विजीगीशुरितिवा॥ महाकुलीनत्वमस्पृशितं रासं
 स्पृधा॥ प्रजायां विनेन लक्षणया समूहेण तेजः संघेन कृत्यमितमह्नी लीकृतमखिलरूपतेजो विनेतिवा॥ अ
 वरमणीनिर्वस्त्ररैः कृत्यारमणीयमूर्तिइतिवा॥ मणीशब्द इव तोषि। अं वेति संबोधनरमणीनां स्त्रीणां
 रमणयोग्यामूर्तियस्येतिवा॥ अस्पृशकिरायुधविशिषः कं वैरिणामनु उक्तांतिदामरणदाननवति॥ अस्प
 शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनु उक्तांतिदामरणप्रदानप्रतिनातिअपितुसं जायत एवायमादन्पेषां नय
 तस्याप्यस्मात्कृत्यं श्रुत्वा निशयोद्योत्पतइतिवा॥ तथा उक्तांतिदामरास्त्रविशेषं प्रयोक्तुं स्पर्शकृत्यं देवकी
 पुत्रत्वांगदायुधप्रवीणाच्छीकृत्यममानत्वमित्यर्थः। परउक्तांतिदामरास्त्रविशेषं प्रयोक्तुं स्पर्शकृत्यं देवकी
 नितालीडाइति यावत्तानत्रथा द्वैरिडुप्रयोक्तुं स्पर्शकृत्यं मस्तुत्वं वा एषु प्रवीणां हुं न समानाय

न

ने. १३२
९

मित्यर्थइतिवा। राजा प्रेनोन्तेपेवं देयक्षेत्रत्रियशक्रयोः॥ को ब्रह्मात्मानि लोकेषु शमने सर्वनाम्निवा शक्तिर्वले
 प्रनोदो शक्तिः प्रहरणोत्तरोऽत्पादिविष्णोः॥ एकइति॥ अयमेकपरेताः प्रेतास्तेषां राजोपेक्षो विषये प्रनाव
 सामर्थ्यमिति तत्रस्मादत्रास्मिन् जीविते शायि अंतकबुद्धिः का हेतुभ्ये उजयोर्न दमजानेन। संज्ञागर्जजा
 तत्वात्तदस्त्रं सहादरस्याश्चिन्तयुयं स्पर्शते उप्राणिषु नृषिषु रं रंतं वरपनाव मधीनत्वं समाश्रयति प्राप्ता
 ति। प्राणिषु मध्ये प्रचुरं नृतं यस्य यमस्य वा विविशिवन्ति सतः अनावं विनाशमिव श्रयतीतिवा। मुमुक्षुः कति
 पेयतदेपेक्षया नृतानां प्राचुर्यं बलुनिश्चये सर्वप्राणिना एतदधीन इति निश्चयेनायमंतक इति किं न जा
 नासीत्यर्थः। न लपेक्षे। पराश्वइतरे आत्मीयाश्च तेषामाजिपरां हेतुं स्तेजस्विनेपि इतरयंति को दीयसः कु
 र्वेति। ये तेषामाजिरितिवा। परोऽहं प्राया। इतरेषां वैरिणामाजिरितिवा। तस्यां अयं नल। एक एव प्रनावमति
 तथा नृतेषु धिर्व्यमजे वाष्वाकोऽशु मध्ये इयमित्यभिनेयन सकलतन्मौं देयं एतदस्त्रं सहादरस्य अश्वि
 तुल्यस्य यस्यास्पवत्पत्न्याश्रयति। तस्मात्तु ध्ये सुदरी अस्मिन् प्राणिशब्दं धेहि। तथा समाश्रयतीतिवा
 स्प एतदस्त्रं प्रयत्नं कुरु। एवं विधः श्वरः प्रनुशक्तियुक्तः सुंदरश्च कोपिनस्तीत्येनमेव वृणोति तनावं

इतराश्चात्यहेतुकरेतीति। एवंप्रकाशविणिलोपः। १॥ गुंफइति॥ त्रामैषधायाः यमनलयेविधियो न
 समानस्तुल्यः। पूर्वोक्तगिरं गुंफः देव्यावाणीसिद्धर्नवसुधाधिपतेः सुतायनिम्नाश्चितेयं कं संरायेनिर्म
 मेवतवलुनिश्चितं एषिष्टं पिपेयं चूर्णमेव चूर्णितं वानिति दृष्टांत इत्यर्थः। चूर्णचूर्णनं यथा तथा इदमपीत
 र्थः। किं नृते विज्ञेयैः केषां नलानां दर्शनं न ज्ञातशं के उक्त संराये गुंफस्या गुंफन इति विश्वोक्तं। तत्र
 ति॥ तत्रभवती पूजा सा सरस्वती क्रमेवितं क्रमप्राप्तं परिपाटी योग्यं यथा तथा वा अनिधातुं वक्तुं मुपाक
 मत्वा किं नृत्वा तत्र यमपि नृत्तमप्यर्थं संरायालोः। संदिहानाया अस्यानिम्ना विधिनिषेधायां सकाशात्तिष्ठ
 त्विष्टं निनिष्टं तारभावमित्यर्थः। अलोक्य किं नृत्तां पाथसां पतिं प्रनुवरुणं प्रतिष्ठितो वस्त्रापितः अनिसुरवो
 गुलीकः संमुखकराघः पाणिर्ध्या॥ तत्र नृवं च हृदयार्थः। त्रं गुलीकेति नृत्तं तत्रैतिकं यः। उपाक्रमत
 प्रापान्पामिति॥ तड्॥ अनिधातुं क्रमयोगेशकिं नृत्तेति मुच्यते। शोयेति॥ एतस्य चरितरावारिनिधय
 समुद्रायस्यां सप्त सूर्ययनिसंवाकिं नृत्तं एव नृत्तां साकायस्याः परतीरोधः परतीरं प्रतीतिविषयाद्गोचरो
 नसिनायां समुद्राणामपि मिलितत्वात्परंपारं नृत्तपत इत्यर्थः। साकाया सर्वतोमुखस्य जलस्य नविनव

नेरी ३३
३०

वतिष्ठमाना व्यवस्थिता जलमयीत्यर्थः। यमादौ रणैः जलजंतुश्चैस्तत्संश्रामैर्विपलक्षिता। तथा योने
 कविदारकाऽनेकरूपकाः। नैकाविदार। एति नैकविदारः कस्या रक्षस्यायत्रागनं यस्यां सारववेगेन सर्वना
 शकरमुदकं यस्यामस्तीत्यर्थ इति वा। योने कविदारं कं यस्यामवन्ततावा। यस्याः परतीरं वैरिणोऽन्यस्मा
 क्षरोधः आवरणं न जानो वरः। नृत्तनिसुरवस्य पयसः कस्यापि निवारयितुं मशक्यत्वादिति वा। यस्याः परदे
 शात्प्रतिसंमुखमिति गमनं तज्जोचरो नरो मनुष्यः अधोऽधस्तादिव प्रवाहवेगेनाधश्च गच्छतीति नृवद
 त्तिवा। नलपक्षे। एतस्य चरितरावारिनिधयः। एतस्य चरितरावारिनिधयः। एतस्य चरितरावारिनिधयः। एतस्य चरितरावारिनिधयः।
 दपिलोकात्सर्वसेना चोवा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते मुखवत्। लक्ष्मणयश्चैव वक्तुं सर्वतः सर्व
 दिक्षु मुखं यस्यास्तत्तुल्यं व्यवतिष्ठत इति वा। अनेनानेकदिग्भाषित्वात्। सेनायाः प्राप्नुयंस्त्वमेतया दे
 रणे वीर्यमुद्धेत्तु जा फाल शब्दे वीर्यपलक्षिता देरणे जयतीति वी। यात्र देरणे रमुखसंश्रामैः सिंहनादेव
 जयति सेना जयेनास्य व्यवदेशो ना किंतु स्वयमेवामो युधं कुरुते तेन नयथा नलवर्णने नीत्यर्थः। तथा ने
 के विदारको यो धरो यस्यां सा। देरणे ज्ञत्वा नैकविदारः को यायस्याः सेति वा। यस्याः परस्माच्छ्रान्तका

शास्त्रोक्तं॥ आचरणेन ज्ञानगोचरः केनापि रोडुन वाक्यत इत्यर्थः॥ परस्मात्प्रतीतिविषयः संमुखमा
 गच्छन्नेरो मुखो धोहीनः एवेति वा॥ उक्तरं सतो मुखं कूपकास्तु विदारकाः कायो देहः॥ कूलरो धश्चे
 त्यमरः व्यवतिष्ठतमिति समविप्रबिन्ध्यः स्थ इति तडः॥ अत्र यं धनं यस्तनया ह्याकरणं न लिखते
 ५ रणासीरिति॥ नदीनामिति स्वामी स मुद्रः नासीरसी न निजलमयसिना मुखविभागो स्थितः स वकरण
 न्तानि स्वामिने सोरत्र निदत्वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः करणे देहे नावं सत्वमितिः प्रोक्षेः त्वेदेहो त्वे
 रित्यर्थ इति वा॥ अलंकरणं नत्वा इकरादेहस्थितैरिति वा॥ एवं विधेस्तैरुपलक्षिते वा॥ अलंकरणं
 वमलंकरणं त्वंगतिरत एवेति सुखमातनीतीति वा॥ किं न्तो नदीनः धनधनिः निविडुशब्दः तथानूयान
 प्रचुरतरः दीर्घपरिमाणत्वात् सप्तसंख्यात्वात् तथार्कः जीरा नकास्तद्वान् मकरा मत्पविरोषास्तद्युक्तः॥
 तथा सहदानवारिः पुंडरीकाक्षयुक्तः॥ उच्छृङ्खल इत्यर्थः॥ उज्ज्वलानि विकसितानि येषु तानि काननानि त्रैलोक्ये
 तेषां सखातयुक्त इत्यर्थः॥ उच्छृङ्खल परमालक्ष्मीर्वेषामेवं विधेयुक्त इति वा॥ उच्छृङ्खल परमालक्ष्मीः स्वकन्या
 पस्मिन्सयामो धनसखश्च इति वा॥ श्रीविष्णोस्तत्र विद्यमानत्वात् स्वक्ष्मीयुक्तत्वात् नासीरसी मये देनतीरे लक्ष्मी

नितत्र निविडुधनिरिति वा जलस्य तीरे प्रतिघातात् जलपदेनूयात् उतरः कुंजी गजः नासीरमुखे सेना
 मुखविभागो मुखमनायामेन रवान्नाच्छृङ्खलस्तारयति॥ किं न्तः कुंजी धनवने मेघवत् धनिर्यस्य तथा स
 मः आनुष्ववृद्धिः मलक्ष्मीको वाकरः॥ पुंडराक्षेण स्यात्तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः उज्ज्वलानि येषु
 कानि कुंजस्थले पश्यन्निविडुजालकानि यस्मिन्नेवं विधं दानं मुखं तद्युक्तं तथा अलंकरणं प्रोक्षेरे त्रैलोक्ये
 न किंतु संवृतं॥ सेना मुखं तु नासीरं नक्तु कुंजीरं॥ पञ्चकं विडुजालकमित्यमरः॥ स इति हि विला
 सवति नेमिनामशिरश्चालने अस्पवकणस्य कानामवाहनी नदी सस्पंदनेः सवेगेः निरुद्धो दकमहितै
 र्वाप्रवहेणः प्रवोहेः कृत्वा कूलं तीरं प्रति बहुपातं गमनं नतनुते अपितु सर्वापि करोति अवयंत स्यास्ताः
 सिकतावायुका बज्रतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण भ्रूमः कथयाम॥ अतिबहुत्वेन यत्र यावत्कुं
 न्नाक्यत इत्यर्थः॥ ताः कायाः कर्कशातां काष्ठैर्विन्ध्यंश्रिताः कर्कोजलजंतुविशेषस्तच्छेते राश्रिता इति
 वा॥ नलपक्षो अस्मन्नलस्य कानामवाहनी सेना सस्पंदनेः सरथैः प्रक्षेप्य वह्नेरश्रुदिशि॥ श्रुत्वा प्रतिकु
 लावेरिणः ताश्च प्रतिपातं गमनं न करोति अपि बहुविधापि सेना करोत्येव प्रतिकूलानां वैरिणं पातं हननमि

ने २५३

मातिशयैः प्रयतिस्म तथा हि यदि देवे न नल एवायमित्यकथयिष्यत्तदा मध्यपुरकात्रैमीमामकन्नेमौनेम
वावरिष्यत्तत्तुदेव्या न नल एव रुणक्षेपेण वर्णितत्वादिति न लेख्यं जनितां यदि वाणी नल एवायमित्यक
थयिष्यत्तदा नल बुद्ध्या नैमीमा मेवावरिष्यत्तत्तुतया न नल मेक्षेपेण वर्णितत्वादिति विषादादरुणकालिमा
तिशयो जनितां कालताततिरणे कनला वलंबिनी वतुर्षमप्यवराणां अथ च मज्जं देहाद्वरुणने केन नल स
देहान्मां न जेदितिक्रमेण नल वरुणिया संशय परंपरां प्रयतिस्मा अने कनलालंबनां नैमा संशयवल्ली परं य
रां न वर्धयतु न छिन्नु वर्धकस्त्रिछिदा यते विशेषमप्रतिपादयंती या हि छिदा सम्यक्पुरिकादिः साने
कट्टणं विशेषनलालंबनां लताततिं न छिन्तीति नाश्चर्या तथापि नैमी प्रतिनले वजले चरे च संशयवल्ली
परंपरामेककालमेव यदछिनन्नच्चित्रां या हि न छिनत्ति सा छिनतीति विप्रमितिना वा मत्स्ये देहादे नैमी न जे
दिति वरुणज्जातिः वरुणवा विशद्वृसज्ञावात् शेषवक्त्रात्त्यादिज्ञानवतुरा नैमी वरुणं न वरीष्यतीति नश्च
येन नल न्नमनात् नलेखुरकात्रैमीमत्प्रतिपादकत्वाद्द्वृसज्ञावान्मां न वरीष्यतीति नश्च येन वरुण न्नमना
रा इति वा विशेषमप्रतिपादयंती वाणी सरस्वती वा दिव्यानामग्राहमहं वर्णितो मां वरिष्यति न वेति वरुण

स्पसं देहो गतः ॥ इदानीं मवशिष्टाहमेव मये ववेयमलुरेकेति मां वरिष्पतिनवेति नलसे देहो गत इति
 नाव इति वा ॥ इत्यादि व्याख्या विशेषे विचार्यगी करणीया ॥ १६ ॥ बला मिति ॥ इयं मागवती सरस्वती निष
 धाधिराज मुदिशपती बाला मेमी माह ॥ स्मरुवाच ॥ किं तत्त्वात्तमेमी अलीकनली तत्स्वेर सत्पनेषधी
 तताम्निः मायि निश्चलपरे रपिते विबुधे देवैर छ अताम प्रतारितां विलोक्या किं नूतनं लं राज्ञां प
 रिषत्सनातस्या परिममि विवेकं गृह्णान्नति परिशेषमिति योगे परिशेष उपांत ॥ बाला मपि विबुधे
 रपीति अपि न यत्र संबध्यते ॥ बाला हि प्रतार्यते इयं बालापिन प्रतारिता तेष्वेकस्याप्यवरणात्वाये
 व विबुधा ज्ञातारं ते मायिनः खलाः कथं ॥ मायि निरपि बाला निरपि बालान प्रतारिते तस्याश्चर्या राज
 परिषदः परिवेषरूपेण नलस्य च प्रत्वं ध्वनितं परिषत्सदिर प्रतेरिति षत्वा ॥ १७ ॥ अत्याजीति ॥ त्वयाम
 ह्यामही प्रोनलः किं न विज्ञायते ॥ पितु विशिषेणं प्रादि स्यात्ते देन तदत्यन्तं न जानी हित्यर्थः ॥ किं नूतः अ
 ति श्रयेनाज्ञो संग्रामे अतिशयिते वा ॥ अज्ञो लब्धः प्राप्नो विजयस्यारि पराजयमस्य प्रसेरो बाहुत्वये
 नतधारुवरतुरागस्य को ते वापि दृष्टानी तथा असौ अर्थिन मर्थि नै प्रतीति प्रत्यर्पिया दान वराता दान पर

न-री-उरि

तादने अर्थिनं प्रत्येव वा वरातया जितेन्द्रियतया वा आहिता रुताया विष्टायान्कालुकल व्यापारस्तेन परदा
 रदर्शनादि निवृत्ति व्यापारेण वजी मृतवाहन स्याधि हेतोः प्राणन पिष्ट एव ददेता राजविशेष स्पधियं बुद्धिं
 दानातिशयेनार्थि परतंत्रतया मवजितेन्द्रियतया च किमर्थं जी मृतवाहन इति धियै कस्य न करोति दानं शूरत्वा
 दित्रयमस्य सूचिते ॥ प्रत्यर्थिनो वैरिणा द्यंति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणयिषां ते अतिशूरी स्ते कशा अधीनाय स्यत
 सनावस्तनातया रुताया च दृष्टातया अत्रुवशी करण व्यापारेणं द्रुबुद्धि कस्य न करोति अपितु सर्वस्या
 पिकरोति इंदो यथाशत्रून्वशी करोति तथा यमपीति वा ॥ इन्द्रपदे ॥ अयं मेहं इत्युक्त्वा किं न विज्ञायते अपिति
 इत्येन निश्चयः ॥ किं नूतः अतिशयित आजीः संग्रामाय स्यतया लब्धो विजयेनार्जुनेन रुता लब्धः प्रसेरो
 वंश विस्तारयेन ततः कर्मधारयः ॥ प्रसव इति पक्षे नलपक्षे जयला न ॥ इन्द्रपदे लब्धो विजयोऽर्जुनो विजय
 त इति विजयो जयतो वा प्रसवः ॥ उत्रो येन रुचिपदे तेजः स्थानं ह्यथामही उक्तं वदन्त तथाऽयं प्रत्यर्थिनां
 दानवानां शत्रुं अह्नि प्रतिकूल विष्टः अहेतुः स्यात्तत्रोवाचेष्टा शत्रुत्वान् स्वनात्रा करो व्यापारस्ते
 नं द्रुबुद्धि कस्य न करोति ॥ अथ चायं मेहं इत्युक्त्वा किं न विज्ञायते वि

पु

किं

उ

इदं दवावरतिविज्ञायते एवेतौ न नवति। अपितु विद्वानेवेत्यर्थः। तथा रुचिपदं कांतिस्थानं। तथा मही
 नेति न जाह्नवाकाकाव्याख्ये। एवं गुणविशिष्टस्य परिमाणिकं विद्वद्विपकारेण न पश्याम इति नावग
 मेहं द्रस्वया विज्ञाय किमप्यजितुचितमेव तत्तमित्यर्थः। किं प्रश्ने मन्त्रावनायावात्पणिकारणमाह। लक्ष्मी
 विनापदि एण रुडेनामृतहृत्तमस्येयं विस्तारो यस्य गुरुडेन पराजित इत्यर्थः। तथा अरुचिपदं अ
 ननुरागस्थानं। तथा नमहं। उक्तवरहितं मदीदृश्ययात्। अरुचिस्थानं मेहं द्रस्वया किं न विज्ञायते ५
 पितु ज्ञान एव यतोत्पाजित्यक्त इति वा। अस्मिन्नेन महीत्पन्न न ज्ञाह्नि। अतिशयितरं एलेज
 विना जयप्रसारीयस्येति वा। विजयस्तु जये पार्थिविज्ञायते उपमानादाचारिकर्तुः क्यङ् ॥ २० ॥ यिनेति
 येनामुना न लेन ब कतिशयेन विगाढं सेवितः सुरेश्वरस्याध्वमार्गस्त्रिलोकी प्रतिपालनलक्षणं येन
 तथा रज्जियोऽनिषेको मंगलस्थानं तेन हात्वा विकसन्महायस्येवैव धेनवस्त्वे जातो पूर्व एकमधार ने-२१३१
 यगीव कुवारं सेवितो देवदेणमर्गलोकपालन प्रकारेयस्येति वा पश्चात्कर्मधारयः। इदं एलोकपरि
 पालनमस्माद्धिषिमित्यर्थः। ननु नैमीत्रपंचसुमध्वेस्वर्यं वरेवानामग्राहं नामगृहीत्वा एव ममुन

रवोक्तेन प्रकारेण मया उदीरितमुक्तं न लमनुन हीत्यते तवावर्जनं पतित्वेनांगीकृ रणं सा
 धुमुन। सत्पन लेमनं सर्वथा हृणीष्येति नावगीव किंपेक्षीयेनानेन वक्त्रिने कवारं अकुन्तोय सुरेश्व
 रधरेषु देवेन्द्रयज्ञे पुत्राज्जा निषेको **ननु नैमीत्रपंचसुमध्वेस्वर्यं वरेवानामग्राहं** इति वा
 हात्वा विकस्वरे जसा जातो। बकुवारं विगाढं आवर्तित इन्द्रायाहीत्यादिना आ कृतं सुरेश्वराय न
 तादृशे पुत्राज्जा निषेक्ते न हात्वा विकस्वरे जसा जातमिति वा। ननु नैमीत्रपंचसुमध्वेनामगृ
 हीत्वा एव स्वेकि प्रकारेण मयोक्तं मनलमस्ति प्रतिवर्जनं साधु अपितु न साधु आइति चेदत्राव
 र्जनं पतित्वेनांगीकरणं सध्विति वा। ननु नैमीत्रमनुते वर्जनं साध्विति वा सर्वार्थेन सर्वदा पराजितो ज
 नेनैव परिपुष्टाय मिति त्यागः सूचितः। तथा ननु नैमिषानामगृहीत्वा कथितं न लान्यमथ वक्त्रिमु
 तिवर्जनं साधु न दै। अहिषी नैमित्तमनुते आवर्जनं साधु स्वेन वर्जनं साधु अपितु साध्वेति वा आ
 आवर्जनं साधु स्वेनांगीकरणं तवन साधु तु वर्जनमेव साध्विति वा। नामग्राहं द्वितीयाया मित्यनुवृत्तौ ना
 आदिशियहो रिनिणमुला रण। यदिति वा। उधारण्यस्य चंडिमात्तरत्वरणे विधौ संग्रामविधाने व्यसन

किं

मेवे विरिणं विगता सुकरणमेवेत्यर्थः सर्वानपि वैरिणो मारयत्येवेति नावगीरणविधौ व्यसनमिव व्यस नै॥
 यच्च डिमात्रे यैयच्चरणकर्मणि वासनमिति वा॥ सैषा त्वं अमुष्मन्नाशय मनि प्रायमाश्रितं मनसि स्थितं॥
 दक्षिणत्वं सरलत्वं च तत्सर्वं बुद्ध्या ज्ञात्वा पाणिमाश्रितं॥ दानं शूरत्वं वा ज्ञात्वा धर्मसहितं राजनिधर्मं एतज्ज्ञात्वा
 न वा सुम्नि न लेसहजरागजरात्वा अरुत्रिमासुरागवा कृत्वा दातुं न मर्यादितुं योजयितुं अहं सिद्धिपितृया
 ग्या न वस्येवेति वा॥ सर्वथायं वरणीय एव त्वेति नावो॥ एतेन शूरत्वं दातुं त्वं धार्मिकत्वात् न स्यात्कानि यमप
 णि॥ हि वं डि कोपने यच्चो मुखय मस्य मारणविधि व्यसनं प्राणि प्राणहरणशीलत्वं वा शयादिज्ञात्वा दक्षिणत्वं
 माश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनलेन लान्धस्मिन् न लसह शेवास्मिन् धर्मराजे यमेह निमग्नम
 रसत्वा कृत्वा त्वं योजयितुं अहं स्मिन् सर्वप्राण एतदधीना दक्षिणदिकानि श्रार्य तस्मादादरणीय इति नावो॥
 वं डि न लान्धनामधेयश्रवणमात्रात् कोपने सर्वदा सर्वप्राणहरणमिव व्यसनं दोषो अमुष्मदिज्ञादक्षिणत्वं
 लेन सरलत्वमुदारत्वं वाश्रितं तत्तत्त्वं तेनेत्यर्थः॥ तत्सर्वं तात्त्विकं बुद्ध्या सैषा त्वं न ला दयस्मिन् न स्मिन्वात्मानं यो
 जयितुं योग्या न न वसि॥ अमुष्ममारणविधि व्यसनं तत्तत्त्वं मत्पदं दक्षिणत्वं तु दिगाश्रितं दक्षिणदिकानि वा दक्षि

ने-य-गु-३

ए इति देशनिमित्तास्य समारम्भात् तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वं मात्मानं मर्यादितुं नार्हसीति वा योजनं॥ एवं विधौ न वरणीय
 इति नावः अन्यच्च कारणमसहजरागजरात्सहजानुरागवा कृत्वा नावनेत्यर्थः॥ यत्रानुरागेनास्ति मनवरणीय
 एवेति नावो॥ किमिति॥ अमुष्मन् न लत्वी स्यादयो निप्रायस्त्वपाणिपीडनस्य प्राणिरहरणस्य विनिर्मितये निष्पा
 तये अनपाशः अपगता आशयस्मादपाशः॥ एवं विधौ न वत्प न पाशः॥ तत्परो यथा स्यात् तथा किते मतिः बुद्धिः किं
 हः स जावनाया पथायं त्वद्वरणयन्नि लाघमहितांतः करणे जेव त्थात्वं प्रायेण करिष्यसीति गम्यत इत्यर्थः॥
 असौ न लेः लुवनं जगतश्चरिष्यन् स चरणशीलान् रक्तान् मानवान् मनुष्यान् च अवति रक्षति अपितु सर्वानप्ययमे
 व रक्षति मानवान् निमानीनलः कान् रक्षतीति वा॥ तस्मादमुत्र न ले न वती रतनेति रै सुकं किं त्वस्मिन् रतानं वत्पर्थः
 असौ ना पुरुषश्रेष्ठः असौ न रता पुरुषश्रेष्ठत्वं अमुत्र न वतीति युक्तं नाम्नास्मिन् त्रित्यर्थ इति वा॥ असौ नाने त्वे ते
 वत्वारः॥ अतरले यरे जेदादमुत्र न लतानं लत्वं न वतीति युक्तं न त्वे ते त्रित्यर्थ इति वा॥ असौ ना अमुत्र न वती र
 तानेति युक्तमपितु नेति वा॥ असौ ना पुरुषश्रेष्ठः अमुत्र न वतीति युक्तं नाम्नास्मिन् त्रित्यर्थ इति वा॥ असौ ना अमुत्र न वती र
 रः॥ अतः रले यरे जेदादमुत्र न लतानं लत्वं न वतीति युक्तं न त्वे ते त्रित्यर्थ इति वा॥ असौ ना अमुत्र न वती र

ननितियुक्तमपितुनेतिवा॥ असौनापुरुषश्रेष्ठ॥ अतोमुत्रनवतीरतापुरकेति किंनयुक्तमपितुयुक्तमेवेतिवा न
 वतीति संबुद्धिर्वाविरुणपक्षे॥ असुष्यवरुणस्य शयः प्राणिर्येन प्रकारेण त्वत्प्राणग्रहणनिष्पद्ये
 न विद्येते पाशो यस्मिन्नेवंविधः पाशरहितो यथा न वेत्तथातिबुद्धिः किं किं श्रेष्ठो पाशो त्वत्प्राणग्रहणं क
 रिष्यतीत्यर्थः॥ तत्प्राणग्रहणनिष्पद्येऽयस्य शयः करः स्यात्पाशो न त्वत्प्राणग्रहणं शयेन करिष्यति पाशो त्व
 द्दतीति नयमायासीरित्यर्थ इति वा॥ असौ नुवनमुदकं तत्संवरणशीतलामनुष्णान्नकाचो अवतित्रपितुज
 लप्रविष्टान् शुडतादिप्रमादाद्वरुणस्वरुदतिउदकसंवरणशीलान् मनुष्णान्नो अवतित्रपितुररुतीति
 यानोस्माकं नुवनं पृथ्वीलोकं तत्तच्छब्दः॥ रणशीलान् मनुष्णान्नकादुदकादेतुन्नुताद्दतीति संवेष्टो मुदकं जी
 वनमिति वा॥ असुत्रनवतीनरतानापुरकेति नयुक्तं॥ असुत्रनरता मनुष्पत्वं न भवतीति युक्तं देवो यमि त्यर्थ इति
 वा॥ असुत्रनरतानलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा॥ असौ नानपुरुषो न भवति अतोमुत्र नवतीति रतेति युक्तं
 मपितुनेति वा॥ असुत्रनवतीनरतानापुरकेति नयुक्तमपितुयुक्तमेवेति वा॥ ३॥ श्लोकादिति॥ इह चतुर्दशत्यादि
 श्लोकेषु मध्ये अत्याजीते प्रथमतः श्लोकात् हरिणं देणसमं सहजेनामुनेति द्वितीया श्लोकात् प्रमथनेनाग्निना

नेरीउर

सहजं डिमेति द्वितीया श्लोकात् शमनेन यमेन सह किं ते इति॥ तुरीया श्लोकाद् वरुणेन सह तस्य नलस्य मया
 नचावतुल्यरूपत्वं जानती अतएव विमुग्धा विशेषेण ज्ञाता सोमेमीतयोदेव्या वक्ष्यमाणं उरवादि॥ ३॥ त्व
 मिति॥ यात्वं किल न लेविषये अर्थिनी सानिलाषा तस्मास्ते न वत्सुत्रनले निजार्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्या
 णाय तुष्टये च संतोषाय च न स्यात्॥ कुतो न न वेदपितुस्मादेवा किं विधेः मुत्र इन्द्रश्च अनलश्च अयमनूजो
 यमश्च पर्यापतिर्वरुणश्च एतेषां ऐक्यरूपं दिक्पालां ज्ञत्वा त्सरूपत्वं प्राप्य इहास्यो संसदिसनायां दीप्पमा
 नो तस्मादयं वरणीय इत्यर्थः॥ यात्वं न लेन सानिलाषा तस्मास्तवा मुत्र नले निजार्पणं शुभाय कुतः स्याद
 पितुन कुतोपि॥ किमित्यत आह॥ इन्द्रा प्रियमवरुणानां वतुष्टये ऐक्यरूपं नलस्य रूपं नलस्य रूपं प्राप्य
 इह सनायां ज्वलति सति एतान् प्रमत्तान् कृत्वा यन्नलवरणं तं शुभा बहं न न वेदेव शार्पहा सतीत्यर्थ इ
 ति वा॥ यात्वं न लेविषये अर्थिनी एव वरुणमानमप्येनं न लेन वृत्तापियतस्तस्यास्तेन लस्य रूपं प्राप्य इह सना
 यां प्रकाशमाने इन्द्रादीनी वतुष्टये मध्ये क्वकस्मिन्निद्रां प्रोयमवरुणैवा निजार्पणं शुभाय स्यात्कथं याम
 यां बहुरां प्रोच्यमानापियन्नलं न वृत्तापियतस्तस्यास्तेन लस्य रूपं प्राप्य इह सनायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनी वतुष्टये मध्ये क्वकस्मिन्निद्रां प्रोयमवरुणैवा निजार्पणं शुभाय स्यात्कथं याम

वा॥ अनेनोत्रं द्वा द्वयो विद्यते न वेति संदेहो निरस्तः परंतु केति कश्चन लडिति विशेषेणेति ॥ त्रैत्रं द्वादीनां च
 तुल्यं त्यागोपि प्रतीयते ॥ यत्वं न लेनार्थिनी तथा स्तेन लस्वरूपतां प्राप्य हसनायां दीप्यमाने इन्द्रादी चतुष्टये
 निजापणं शुभाय कस्यादपि तु न कुतोपि पाह्यन्पत्रा नुरक्ता तस्या अन्यत्र मिजापणे शुभं कथं न वेत्त अन्यच्च न
 लस्वरूपधारणादने प्रकाशते न वेत्त सां सह जं सौ दय मस्तोपेतेन धरणीया इति नाव ॥ ३३ ॥ दिव इति ॥ हे वि
 दुषि श्रेष्ठोक्ति चतुरीपरिज्ञानवतुरेवैमी एष उरो वत्ती देवः स्वर्गक्रोडाकारी अमरश्च धराजगत्पान् लोकात्
 पतिः पालयितान किंतु अथ तस्वले किं पतिरिंद्रः त्वया किमु किमिति न निर्णीयते इंद्रं त्वेन किमिति न निश्च
 यते ॥ पितु निश्चय इत्यर्थः किमिति वानां त्रियते अपितु वरणीयश्च त्वर्थः ॥ मयान निश्चयत इति कृतोऽवसि
 तं न वेत्तिसंकायां सत्पं ॥ ३४ ॥ यतो न त्रियत इति हेतुः पन्यासः सरस्वत्या कृतः ॥ अयमिंद्र इति चेन्न वनिश्च
 यः स्यात्तर्हि मनुष्या पेक्षया अधिकत्वादयं हत एतस्यां तु न कृतमत इंद्रं त्वेन त्वयार्थं न निश्चित इत्यर्थ इति
 वा ॥ धराणं पर्वतानां अजनमाजः क्षेपणं तत्रातिरूपा यज्जतः वज्रस्य पतिरेष देवस्त्वयान निश्चीयत इति
 नापितु निश्चित एव ज्ञातो किमु न त्रियेत इति वा ॥ ३५ ॥ संबोधनं धराणं पर्वतानां जति हि पतीति धराजः इंद्रः

ने १३५

स एवातिशयं यस्या प्राप्यादिशः पतिः देव इंद्रो न निर्णीयत इति न परं किं न त्रियेत इति वा ॥ इंद्रश्च न लडव
 कथं दृष्टपत इत्यत आह ॥ अयं रवतु निश्चयेन न लेन न व तितवनल वदाजातीति न लाना ॥ अहं तु माह ॥ यतिति
 शयितं महस्तेजो यस्य मनुष्यापेक्षया ब्रूते जा इत्यर्थः ॥ अत एव वरणीयः ॥ अथ वायं न लस्वरूपविशेषस्तु
 ल्याऽमावेकतेजो नारजितो न न वति किं त्वतिबलोऽपि वरणीय इत्यर्थः ॥ अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिताये महा
 नंदनवनकीडादय उक्तवाः अननमाना ॥ प्राणमं च तेष्वां लानः प्राप्तिस्तव न विष्यतीति शेषः ॥ इंद्रवरणं नंदनकी
 डाः सुधापीनिनाम रत्वं च त्वया प्राश्यत इत्यर्थः ॥ अतिमहान् शिरकालः प्राणन स्यालानि न विष्यतीति वा
 एवं गुणविशिष्टमेनं अस्पृक्ष्वावा इन्द्रं ज्येष्ठं नान्दत्तं स्वामिनि मिंद्रं चेत्पजसितर्हि परोऽन्यः को वरः अपितु न
 कोपि ॥ महद्वनविश्वामिदिनमेव वरणीय इति नाव ॥ अथ वयं न तजसितर्हि तव कतेरा वरोऽपीष्टो न वेन्न कोपि
 किंतु परः शत्रुरेव न वेदित्यर्थः ॥ अथ वयं न तजसितर्हि तव परोऽन्य एतदनंतरः केन वायुना तरेति श्रुते प्र
 सरति केन जलेन तीर्थे नेशांति शान्तिं प्राप्यते वायः सकतेराग्निवरो न वेत्त त्वर्थः ॥ अत्रेन्द्रागोपि सूचितः ॥ त
 तथा हि एष न लोकात्परः को देवो राजानलो नेति निर्णीय निश्चित्यते न न लत्वानावलक्षणैव कारणेन त्रिय

तिकिमितिप्रश्नः॥युक्तमेवैतन्नृजमितिप्रश्नः॥धराजइंद्रएवगतिर्जीवनोपायोयस्याः॥शक्त्याःपतिर्देवो न किञ्चि
 यत इतिनापितु निश्चित एवात एव न त्रियते किं चितिवा॥संशयलेखा स्यापि निरासार्थं देवी तु नस्तव
 माहा॥अयं त्वत्संबंधी त्वच्चिन्ना नुरंजकोतिमहान्नितरांतेजस्वी न लोन न वत्पेव यत्नयानिश्चितं तत्त्वमि
 वित्पर्थः॥किंतु न लवदां मा सत इत्येवं न लाको रधारणा देवा स्या जानतु सहजे त्पर्थः यदा यतो यं न लारम्य
 तृणविशेषवन्नि सारो जाति तस्मान्नि तरांतेजस्वी न लोन न वती त्पर्थः॥यादवै न त्पजसित तर्हि ते अष्टक
 सुखेतरतीति कतरः सुख समुद्र रूपो वरो जविते त्पर्थः॥यद्यनैष धराजो न ल एव गतिर्जीवनोपायो यस्या
 एव विधया देव इंद्रो न निश्चित किं अपि तु निश्चित एव यतः पति न त्रियते न लानुरागिणी त्वयिंदो यमिति ज
 चैव पति त्वेव नां गी करोषी त्पर्थः॥यस्माद्दे त्पैरतिक्रान्तिमहो यस्पतस्मादसात् नूतनया देवै न त्पजसित त
 तवलाजो नापितु लाज एवेति वा॥वक्रि पदे॥धरतीति धरो वाहनं सवासा वज्रमेव॥धर इव पर्वत तुल्यो ने-रीउ-१२
 वायो मेघस्तेन च त्वायागतिस्त स्पवायागतिः धरायां नूमावेजेन च त्वायागतिस्तयो पलक्षितः पाकदिक
 राधारात्रे लोक्य रक्षण त्पतिः देवोद्युतिमान भरश्च वक्रि न निश्चीयत इतिनापितु निश्चीयत एव परमेव गुण

वशिष्ठो ज्ञात्वापि न त्रियते पितृश्रित्वेन निश्चित वराणीय एवे त्पर्थः॥धरो वाहनं मजो यस्पस धराजो वक्रिः स
 एव गतिः शरणं यस्या आश्रयादिशः पतिर्देवोऽग्निः किं न निर्णीयते निर्णीतश्चेत्किमु न त्रियते इति वा॥आग्निश्च
 न लत्वेन न किमिति जाती त्पत्राह॥अयं निश्चितं न लोन किंतु ततो पति ते ऊस्वीत व न लवदां जातीति वा॥
 अयं त्वत्संबंधी न लोन न वति किं त्वेन ल एवे त्पर्थः इति वा॥एवंगुणविशिष्टमि नं यदि त्पजसित ह्यमेः परो न्य
 अष्टश्चेते को न त्रान विता अपि त्वे तत्सदृशो ति तेजस्वी कोपि नास्ती त्पर्थः॥अत्रापि त्यागः संचितः तथा हि
 एष नाम नुष्पान किंतु धराजगत्या आग्नेयादिशः पतिर्देवो वक्रि रिति न वत्पानिणीयते किं यतो न त्रियते
 त्वया सत्पमे व निश्चित मित्याह अयं त्वच्चिन्ना नुरंजकोति तेजस्वी न लोन किंतु तदा कस्मादधारणा न लानः
 सहजे यं कांति न न वती त्पर्थः न ले तृणविषये आ जायस्पते जस्वित्वं तृणं प्रत्येव न तु दैत्याश्चरी त्पर्थ इति वा॥
 नैष धराजो गतिर्यस्या स्या न वत्पा एष दीप्यमानो देवोऽग्निः किमु न निर्णीयत एव यतो न त्रियते अयं तव पति
 न लोन न वति किंतु दैत्यैराक्रान्त तेना स्मृण विशेष न ल तुल्य इति वा॥यमपि द्वा एष धरा न्यवर्तां छृणान्द्यां खुरे
 वज्रिति क्षिपति धराजो महिषः तस्प गत्पति न वाया गतिस्तयो पलक्षितो धर्म रूपे त्वा त्पतिः पालयितो देवः

श्रीडापरोऽमरश्च ज्ञाननिर्णीयते इति नापितु निश्चित एव परं किमु न त्रियते। एषो देवः धराजिनमहिषेण
 कृत्वा र्थाद्यमस्य गतिर्यस्या एवं नूतायादक्षिणदिशः पतिर्नापितु न वत्सेवेति किमु न निर्णीयत इति किं वानत्रि
 यते अपितु यमेव निर्णीयो वरणीयश्च त्वर्थ इति वा। अति ते जः स्वयं निश्चितं न लो गहनो नापितु धर्मरूप
 त्वा ऊहन एवा। न लगहन स पावाद्यचिरूपां यदि वै न मुक्तं सितार्हं तव लो ज्ञान किं तु हानिरेवायतस्त
 वेतदन्यः श्रेष्ठश्च कतेरो वतरः। अपितु नास्मै वेत्स्यः अयं न लो न किं तु तवाति महता मनो प्राणानां
 लानां यस्मात्सोति महान लानः सर्वेषां प्राणा एत दधीना अतस्त्वया त्वस्मिन् हते तव विर कालं प्राणानां
 न विधत्तीत्यर्थः अयं न लो न किं त दधीना अतस्त्वया यद्वा धर्मरूपत्वादिति शयितो महः स जायस्य स वा
 सावन लानश्चेते जस्त्वत्वा द्व किं तु त्व इत्यर्थः यदि वै न त्वजसितार्हं तव वरः श्रेष्ठः परः शत्रु कतेरो पितु
 एतस्मिन्परित्यक्तेऽयमेव महं शत्रुरित्यर्थ इति वा। अथ च के जलेतर तिका निजलान्यतरं त्वस्मिन्निति
 वा कतेरो वरुणो वरो न विता। अत्रापि त्यागः सूचितः। तथा हि एष धराजगत्पादक्षिणदिधर्मरूपबुद्धिदि
 वोन निर्णीयत इति न किं तु निर्णीत एवा त एव पतिर्न त्रियते किं मिति वा। अयं देवो राको तते ज्ञान ल पि

ति ३
 ने १३३

यदि वै न मुक्तं सितार्हं तदन्यः श्रेष्ठश्च कतेरो वरो न विता। अपितु नास्मै वेत्स्यः अयं न लो न किं तु तवाति महता मनो प्राणानां
 लानां यस्मात्सोति महान लानः सर्वेषां प्राणा एत दधीना अतस्त्वया त्वस्मिन् हते तव विर कालं प्राणानां
 न विधत्तीत्यर्थः अयं न लो न किं त दधीना अतस्त्वया यद्वा धर्मरूपत्वादिति शयितो महः स जायस्य स वा
 सावन लानश्चेते जस्त्वत्वा द्व किं तु त्व इत्यर्थः यदि वै न त्वजसितार्हं तव वरः श्रेष्ठः परः शत्रु कतेरो पितु
 एतस्मिन्परित्यक्तेऽयमेव महं शत्रुरित्यर्थ इति वा। अथ च के जलेतर तिका निजलान्यतरं त्वस्मिन्निति
 वा कतेरो वरुणो वरो न विता। अत्रापि त्यागः सूचितः। तथा हि एष धराजगत्पादक्षिणदिधर्मरूपबुद्धिदि
 वोन निर्णीयत इति न किं तु निर्णीत एवा त एव पतिर्न त्रियते किं मिति वा। अयं देवो राको तते ज्ञान ल पि

उत

एदेवो यमो नापितु यमाव परं तवन ल वदानाति न लाकार धाराणादित्यर्थ इति वा। यदि वै न त्वजसितार्हं श्रेष्ठः
 सुरवसमुद्भूतलो वरो न विता। वरुणपदो। एष धराजगत्पादक्षिणदिधर्मरूपबुद्धिदि
 वः कांतिमान् अमरश्च वरुणः किं न निश्चीयते किं वान त्रियते। अयं न लो न किं तु महती न ल वत्कांतिर्यस्य सोति
 महास्तवन लानो ज्ञाती निशेषः। यः तस्य पतिर्न अपित्वपां पतिर्वरुणो देवः किं न निर्णीयते किं वान त्रियते
 अपितु निर्णीयो वरणीयश्च त्वर्थः अति मह स्याति पूज्यस्मान ल स्यात्प्रेरा ना का त्वजो यस्माद्वि तोर्वरुणो हि ज
 लरूपत्वादग्निरिरो धित्यर्थ इति वा। यदि वै न त्वजसितदा तव वरः श्रेष्ठः कः परः शत्रुरपित्वयमेव शत्रुरित्यर्थ इ
 ति। धरती धरो धर्ता जगतः पोषकः सचा सावजश्च तस्य धराजस्य श्रीविल्लेर्गतिः प्रथममयनमाधारः जल
 तपतिर्नापितु त्वतिर्वरुणः किं न निर्णीयते उदकं अपि ना रा इत्यादिना श्रीविल्लेर्गतिः प्रथममयनमाधारः जल
 श्रीविल्लेर्गतिः प्रथममयनमाधारः जल
 रुण एव परः श्रेष्ठो वर इति वा। अत्रापि त्यागः सूचितः। तथा हि एष धराजगत्पादक्षिणदिधर्मरूपबुद्धिदि
 वः कांतिमान् अमरश्च वरुणः किं न निश्चीयते किं वान त्रियते। अयं न लो न किं तु महती न ल वत्कांतिर्यस्य सोति
 महास्तवन लानो ज्ञाती निशेषः। यः तस्य पतिर्न अपित्वपां पतिर्वरुणो देवः किं न निर्णीयते किं वान त्रियते
 अपितु निर्णीयो वरणीयश्च त्वर्थः अति मह स्याति पूज्यस्मान ल स्यात्प्रेरा ना का त्वजो यस्माद्वि तोर्वरुणो हि ज
 लरूपत्वादग्निरिरो धित्यर्थ इति वा। यदि वै न त्वजसितदा तव वरः श्रेष्ठः कः परः शत्रुरपित्वयमेव शत्रुरित्यर्थ इ
 ति। धरती धरो धर्ता जगतः पोषकः सचा सावजश्च तस्य धराजस्य श्रीविल्लेर्गतिः प्रथममयनमाधारः जल

लि

इत्यादितुल्यं यद्येनं त्यजसितर्हितवापिमहता मनानां प्राणानां लोचो जीवितासीत्यर्थः यस्मिन्निमुखसमुद्र
रूपेऽष्टानलो वरो न विता ॥ नलपदे ॥ अयं नैषधराजस्य निषधदेश संबंधिनो राज्ञः निषधदेशोऽङ्गवानां
लोकानां यो राजा तस्य वागत्याज्ञानेन तत्त्वापतिः स्वामी देवः क्रीडादिभ्युक्तः राजावानां मनुष्या नलः किं न
निश्चीयते किं वा न त्रियते ॥ अपितु निषधाधिपो मर्त्य एव यि पंचमो नल इति निश्चेतव्या वरणीयश्च तस्यः ख
लुयस्मात् तवातिमहान् अलान् विष्णुलाजः नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः ॥ खलुयस्मात्
स्मत्स्मतिरिति यदि वोऽष्टवराकाक्षया एनं त्यजसितर्हितो वरोऽस्मात्परोऽधिकः ॥ पितुना स्त्रीति नलमेव हणीष्यति
नावः ॥ नलस्याप्यवरणेऽनष्टैकवस्थास्यसीत्यर्थः ॥ एषधराजगत्या नललोकस्य पतिः स्वामिना मनुष्या नलो दे
वो राजानापितु नल एवेति किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते पितु निश्चेयो वरोऽपित्वेनो नास्तीत्यर्थ इति वा ॥ नि
षधराज एव गतिर्यस्यास्तया नवत्पामनुष्याय नलो राजापतिः किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते अपितु उज्जय
मपि कर्त्तव्यं ॥ यद्येनमुक्तं सितर्हितवनिश्चितमतिमहान् अलानि महद्भाग्यं ॥ यस्मादिता दृशोऽन्यः कर्त्तरेव

लोचो

रपितु नलस्यैवेत्यर्थ इति वा ॥ एष देवो न इन्द्रादिरमरो न किंतु नललोकस्य पतिमनुष्याति ते जस्यी नल इति किं न
निश्चीयते किं वा न त्रियते यदि वा यदेव रूपमिनेत्यजसितर्हितलोचो न किंतु हानिरेवाधरायां जायंते धराजामनु
ष्यास्तेषां गत्या प्रकारेण समिपेनेन तत्त्वादिलिंगेनैष देवो नैति किमु न निर्णीयते तथापि रितिकिमिति न त्रियते
निश्चितं ना मनुष्या नलो यां यदि वै नं त्यजसितर्हितवपरोऽप्यो वरश्च कर्त्तरे लानः अपित्वेन तद्वरणत्वर
कोपि श्रेष्ठः नोलो नास्तीत्यर्थः ॥ एषधरायां नलो केति सौंदर्यादजः काम इति बुद्ध्या प्रणिजो मनुष्या नलो
न तु देवः कश्चिदिति किं न निर्णीयते किं वा न त्रियते ॥ नि करस्थाना मेवांचतुर्णमि तदा कारधारणात् सत्रि
मंसौंदर्यमस्पृष्टमहजमिति दर्शनमत्रिणतारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चयो वरणीयश्च तस्यः खलुयस्मात्
दाकारधारणानातिमानां अनिलसलक्ष्मीकाणामिन्द्रादीनां हानिपरित्यागलानस्तवा कपटसौंदर्यास्तेन वर
णीया इत्यर्थः ॥ इत्यादिभ्यां यथा बुद्धिज्ञातव्या नलपोटागलिराक्षिपिर्देवकपी श्वरेऽप्यदि विद्वः ॥ ३४ ॥ इदं
ति ॥ अथ लावण्यं परमसौंदर्यमिति स्थानं मानी ममुता नले विषयतां प्रेवक्ति देवः पतिरित्यादिवाचं दृष्ट्वा प्रा
ग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिनिः समो सह तुल्योऽस्मिन्नेषामपि वर्णयित्री प्रमाय निश्चितमल्लिता स देहवशात्

प्राप्नुयच्छतिसतितत्त्वानसंशिनैमीप्राप्तिनापि निपंचमकोटिस्थे अर्थादात्मनिश्चयानिश्चयेन दधे
 अर्थात्तैमीप्राप्नु॥ एतस्मिंश्चतुष्टये प्रतिबंधके सति यं मया कथं कार्यं प्राप्तिने अपितुने तितस्प बुद्धि
 दन्तुदित्यर्थः। मतानां विमते सत्तां सदसदादि पक्षचतुष्टये तां सम्यक्प्रतीति निषेधे प्रतिमति अनेदसि
 क्षिरांति निपंचमकोटि मात्रे चतुःकोटि विनिमुक्ते सत्यतरे पदे ततश्चेत्यथा लोकः अज्ञानधन इति वा
 र्म्येयं॥ लोकः कौतुकदर्शी मनस्विता जन इयमेवं परिष्यतीति निश्चयं अपं पंचमः सत्यनल इति वानि
 श्रयेन दधे। पंचमकोटि मन्त्रिपुंवत्कर्मधारयेति उक्तं ॥ ३॥ उन्निविशेपिण्डुनरपि सदेह जनितं स
 तापं वर्णयति॥ किरिष्यत इति कलिना चतुर्थयुगे नलस्पपतिनवः कारिष्यते किरिष्यति॥ द्वीपरस्तु च
 यं वानलोयं वानल इति सदेहः पुनरथ वशं चलेन तृतीययुगे पुनः तां सुतन सुंदरीं पुनस्तु कलिः
 वमेवा पुनोत्तपिपी उक्तं कलिर्विराणं नंतरं नलपराजवं किरिष्यति द्वापरस्तु तैम्येन लं वरीतुमेव
 नादादित्यर्थः॥ तयोर्विरोधित्वे कारणमाह॥ किल यस्मात्कारणात् द्वापरः कलिश्च चतुर्थयुगे जगत्पा
 न्त्रलोकैर्नैमीनलयो रूपयमने विवाहं न सहेति ज्ञातं तयोर्विवाहं कलिर्यथा न सोदातया नाविनं द्वाप

ने. २. ३१

रोपि न सहेयतः पिशुनो रवलो॥ निश्चितेन ले विवाहो न वत्येव॥ सदेहस्तु प्रतिबंधकः तस्मात्कलिवद्वापरस्तु
 पि विरोधित्वान्नैमापाडिते नियुक्तमेवेत्यर्थः॥ द्वापरे कलौ वनेमीनलये रत्नावा रतयोर्विवाहं न सहेति तौ इ
 त्यर्थः॥ नलनिश्चयानवात्मानित मां संतापमापेति नावः शब्दश्च वलेनेयसुक्तिः द्वापरः संशये युगमिति वि
 श्वराकारिष्यते स्पसिन्सी युजासिद्धि तिद्रुचि एव द्वावाद्वो ज्जितीति वृद्धिः परिनवः परे तु वीनज्ञान
 इति यज्ञो विकल्पितत्वाद्देहो रपा॥ ३॥ उक्तं यन्नितीति॥ परिमो ह्यमानामो ह जनका वाणयस्येवं नृता
 ऽतएव इमानैमी प्रत्येकमेव इन्द्रादि नलपदेषु युगपदे कस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनोत्कृत्यत्सा
 त्कं गं कुर्वन् अयं वा ऽनल इति बुद्धेर्वैकै कस्मिन् विषये तुल्यकालं पृथक् प्रकरेणोत्कृत्य यज्ञपृथ
 कप्रयत्नमाध्यामन्यादर्शी मुक्तं गं अस्मां जनयन्नितीयावत् एव नृता संपंचवाणः निजाः स्वीयाः शिःली
 लुखावाणास्तां ललयत्यस्मिन् स्वीयवाणाश्चिते तियावत् एव नृता पंचमं स्थापित्वा सापूत्यं संप्रयोजन
 त्वं यद्यापतं हितदा तस्मिन्नेवावसरं न त्वन्यदिति वयं जानीमहे इत्येवमाह॥ एकस्मिन्नेव नुरागस्य पर्या
 येणैकेनैव वा एन जनने शोषणं चतुर्णां वैयर्थ्यमेव स्यात् किमयं नल इति नलत्वेनोपलक्षिते उपच

स्वपिप्रत्येकं पंचनिरेव वाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पंचानामपि बाणानां साफल्यं तदे-
 व ज्ञातमित्यर्थः। पृथगित्येवात्कंठाविशेषेण त्वात्प्रत्येकं पंचनिरेव वाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुराग-
 जनकावाणायस्य समदर्शनं यदि निजबाणसंख्यायाः साफल्यमपि त्यर्थ इति वा। न लेख्यं पृथ-
 कसोत्कंठां कुर्वन्मथाएषु न लेख्येव प्रत्येकमुत्कंठां जनयन्नायां नैमी प्रतियत्नः। परिमोहयमाण बा-
 ण इत्युच्यते यत्रापि हेतुगर्भं विशेषणं सानैमी पंच स्वपि न लब्धे वा नानुरागा नृदि ति जावस्तिपि-
 तस्यमित्यपि च तावत्पंचानुरागात्पाति त्रयसंज्ञा प्र संग इति न पंच स्वपि परपुरुषतापरिहा-
 रे न लब्धे वा नानुरागात्परिहारः। उत्कंठयन् इत्युत्कंठते कामश्चैनामुत्कंठयति हेतुमति विवा-
 ता पक्षांतरे तत्कंठां कुर्वन्नि तत्करोतीति एतन्ना। विदन्नु नृजैमी न लेख्यतां सौ दयानि-
 नुरूपतेनानुरक्तानलेनुरक्तापरं रूपं द्वे तोरिति नित्यर्थः। युतो निषधराज रुचो न लब्धुं त्यकांती नृदे-
 वानिन्द्रादीन्त्यजती। यदि न लेख्यतां द्वे तोर रं नृपती हेतुसं तुल्यरूपा निन्द्रादीन्नात्यक्षते तावत्स-
 क्तास्तस्मान्नलानुरागे रूपं हेतुर्न जवतीत्यर्थः। तर्हि कथमनुरक्तेत्याशंक्याह जन्मांतरेऽधिगतं

ने. २। ३५

र्वलतकर्म तस्यो विपाकः फलजनने मुखतीतं जन्मात उत्पन्न एव कस्य न कस्यापि प्राणिनो नुरागः क-
 वनकस्मिंश्चिन्प्राणिनि उन्मीलति उत्पद्यते र्वलतकर्म कुरु देवकापिकस्मिंश्चिन्प्राणिं विनर्त्तितथाच। र्वज-
 न्मल्लतस्तुलतविशेषादेवानपेक्षितान्यकारण विशेषेण लेनुरागस्य समनृदि त्यर्थः। न लनिश्चयानव-
 पिरूपसमिप्यसत्पि न ल एवा नुरक्ततया न लद्विषाष्टरूपोप्यन्यस्तदीयानुरागविषयानां नृत्किंतु न लेख्ये-
 त्यर्थतिरन्यासतात्यर्थः। अनुरागजनने उच्यते अपि सर्वकर्मविपाको हेतुः इत्यं। अरज्यतश्च विवर्णाद्रूपते-
 र्जित्वात्कत्र निप्रिये क्रियाफलविवक्षायां तडः। श्रुतिः। सस्माराकामतरलाधीरामतिर्यस्याः सामरालके-
 शीकुटिलकेशी नैमी तत्र सनायासं देहावसरैवा इति मनसि विचार्य नैषधीयं न ल संबंधिनं न ल दूयकारि-
 णं अमरा लयमरात्वं स्वर्गनिवासिनं देवाश्रयं वा हंसं प्रति उद्दिश्य सस्मारे इति किं सपत्नं हंसं क्व कस्मिन् स्थाने-
 प्राप्यते। सकयः हंसः मया मरितः सामस्तन एषु मध्ये सत्पेन लं मद्यं कथयेति विश्वास्यतया पृच्छति। त ए-
 व किमिति प्रथं पृथ्य इति चेत् तत्राह। हियस्मान्नस्य हंसस्य गिरा पुरे व संघट्टना काल इव न लं प्रत्यमिन्विषया-
 । अहं मज्जातमपि न लं ह्यावसरैयथा हंसवर्धनो नाहे ज्ञातवती तथा धुनापि न लनिश्चयानविपरमसि

ने

स्य वचनानलं निश्चिन्नीति मदनपरवर्तनेनाधीरत्वा नलनिश्चयार्थमाप्तमंतं हंसं सस्मरित्वर्थः। प्राप्यते
 इत्यादि वर्तमानसाध्य इति लङ्निघ्नसंबन्धिनैषधीर्येन लब्धरणलक्षणं कार्यमुद्दिश्य हंसं सस्मरेति वयोज
 नाकलेनेषधीयमिषा नलैकिलनिश्चितं प्रत्यमीति योजना। प्रियदूत नृतमिति पाठो वा ॥ ४० ॥ एकैकमिति ॥
 एषमैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुहुः एकैकं इंद्रादीना एह त विलोकत विशेषजिज्ञासाया पुनः २ सानि प्रा
 यंददृष्टेतिर्थः। परंपंचसु मध्ये कंचिदल्पीयां समपि नेदं विशेषं न चैव विवेद। अनेतरं वक्ष्यमाण प्रकारेण
 रां कांशतं मे देह परंपरां वितरता तन्वती। वितीर्य च पुनस्तं छं काशतं हरता वक्ष्यमाण प्रकारेण कस्युक्तिनि
 नाशयता मनसा दुर्धनैमी इदं वक्ष्यमाण वनायेवेतस्मै वा विचारयदित्यर्थः। उन्नेक्षते उन्मादिने न उन्मादव
 न्नेक्ष्यसा आदरेण जयेन वा प्रत्येकमीक्षितेनारतम्यं न जानती। तिशां काशतं च करोति पुनस्मजति।
 ददाति च प्रत्येकमध्यवस्थिति चित्तो नवति तथय मया स्वस्थितं वितान् (दिति नावः) वेदस्मिति पाठे न लङ् नेटी ३२
 ॥ ४१ ॥ तमेव विचारमाह ॥ अस्तीति ॥ जनस्पृष्टं चंद्रमति द्योयं द्राविति शुद्धिः प्रसिद्धास्तीति परंतत्रांतौ प्रमाणप्र
 मिते कत्वे एकस्मिन्नेव चंद्रे विराषियेन कत्वप्रत्ययस्मिन् विषये दिगंतयोर्न त्रप्रोतयोर्ध्विपटीकरणं अवि

पीटयोश्चिपटयोः करणं अंगुल्यग्रेण निपीडनं तदादिर्यस्य कोचकामलादिदोषमदृशंत विपटीकरणदिदोष
 आदिः प्रथमाहितुरस्ति चंद्रयन्त्रांतौ विपटीतादिः हेतुयुक्तः। तथा प्रतिमापा आदर्शदो दृश्यमानस्य सुखादिप्रति
 बिम्बस्याभिमानेपि प्रतिबिम्बसुराण रूपेन्नातिज्ञानेपि स्वदस्यादर्शादे सुप समीपे यत्सर्पणं दर्पणसंनिधानं व
 न्निमित्तं अस्तीति शेषः। दर्पणादि स्वस्त्ववस्तु मन्निधानादलो कमपि प्रतिबिम्बं जासत इत्यर्थः। मिमम पुनरमीषु
 दृश्यमानेषु नेदं नेम एकस्मिन्नेल विषयेयः पंचत्वसंख्या विविक्षितो धास्मिन् विषये निमित्तनास्तीति ॥ दिवं चंद्रं
 तो कारणमस्तीति त्रान्तिर्युक्तः ॥ एकोपिनलः पंचधा वनासत इति तु मदीयान्त्रांतिः कारणानावा न्नयुक्ता तस्मा
 दस्यैव नेके च न न विष्यंतीति स्वयमेव मंत्रायं चकार प हि ज हारं चिति नावः। अनिमानी र्थादि दर्पज्ञाने प्रणय
 हिं मदीरिति निघंडुः ॥ ४० ॥ पक्षांतरमाह किंचेति ॥ वाप द्वांतिरेव सौ प्रत्यक्षदृश्यः नैषध एव कायसूहं शरी
 रं मसूहं विधाय निमाय मपि परिहासं प्रतारण क्रीडांतनोति किंचितो विलासी ॥ एकोपि सौ नलः एवमपि क्रीडा
 वशात् कायसूहं तनोति न च नेके च न संतीत्यर्थः ॥ किं नो तनोति पाठो काकुः ॥ कायसूहं च नेस्य त्रक्तिः क
 यमस्य तत्राह ॥ विविष्टं स्थलानस्य विविष्टं स्थानं ये रवं विधाय कलायै यते घां वा चेन वं बाहुल्यता द्विचतस्तत्पन

लस्यतुरगाशयवेदिते वज्रस्वर्गदयज्ञाद्वैते वसाक्रायव्यूहविधानरूपाविद्यापिकिसुनविद्येते अपितुसापि
विद्यतएवेति संभावना ॥ विज्ञानेन वचनवद्विपतिवचनः स्थानन्तस्तेत्यर्थः ॥ परिहासः उपसर्गश्च जीति संज्ञे व
ऊलयदणदीधनावाः ॥ ४३ ॥ एकमिति ॥ वापहान्तेरो इह एष्टु पंचसु मध्ये अयमेकोमलः किं अन्यतमः द्विती
यः ऐलः उरुरवाः किं सु ॥ शिष्टं द्वयं अश्विनयोः अश्विनी कुमारौ किं मुँ एवमुक्तेषुतेषु पंचसु एव अहं नलमाही किं
नलवहे अपितुतेष्वेव नलबुद्धिधारया मिनतुकायव्यूहरचनोदकएव नलः पंचधा जातमित्यर्थः ॥ यतः कस्य
धेयं नरस्य मोदयं वा कल्पस्य सीमतया परमकाष्टोत्वनमेषु सदृशेषु सादृश्यादिमोहोयुक्तः ॥ अन्यतम
स्वार्थे पितमम् ॥ सीमत्राह्वितानां स्त्रीलिंगाः ॥ ४४ ॥ सर्वमिति ॥ शिवरहनिः सह्यावियोगविह्वलया मयामोये निष
धाधिराजः प्रियः प्राणेशः इतस्ततः सर्वासु दिक्षु सर्वमपि स्वयं वरसमयात्प्रापिदृष्टः ॥ यद्दानीं दृष्टिं समोहव
शात्सर्वत्र सर्वमपि दृष्ट इत्यर्थः ॥ प्रतते किमित्यत आह ॥ समये चरुः किमपि सैव विरहोद्भूतता रूपादशात्रा
तवती किं यद्विलसितेन पस्याः सामर्थ्येनालीकान्नमत्पान्नत्वान्यरपामि अपि सर्वइत्यनेन वायोजनीयः ॥ ४५ ॥ नैयउर
मुधेति ॥ अथ पक्षान्तरे अथवा मुधमोहवशासती अहं वै च अस्ति द्वित्वं त्रेत्यादिनेनेक रूपां अपरां को कथं दधा
इ

मिअपित्वेतदयुक्तमित्यर्थः यतः स्फुटं निश्चितं अयमीदृशः नलवा कल्पज्ञानरूपः संक्रंदनीदिनां इंद्रादीनां च
तुर्लोकपटः ॥ तेषां मोये वैषेत्यर्थः ॥ हियस्मादमया दैवैवसरस्वतौ वैषां पुरोवस्थितानां संबंधिन्या गाथाः श्रुमः इ
त्यादिवाक् नलोकास्तथातथातेनेतेन प्रकारेण ता गाथादिगधिपानिं द्वादीनापि स्पर्शति स्निग्धशब्दस्य द्विरूपादा
नारुथाशब्दे द्विर्जातयः ॥ कपटोऽस्त्रीत्यमरः ॥ ४६ ॥ एतदिति ॥ एतस्मिन्मदीयामतिर्बुधेर्वै च के धर्मके पंचके दं
द्रादिसमूहः तन्मध्ये स्थितेनोयममप्राणेशमनुजस्य मनुष्यस्य चिन्तिते निमेषरजस्पर्शस्नानकुसुमत्वादिति
गं कथं नुकथमिव च कास्तु प्रकाशतां अपि त्विन्द्रादिमाययानलरूपापि विह्वलरूपादितवान्नप्रकाशद्र
तियुक्तमित्यर्थः ॥ नलस्य स्वयमैव कत्वे पिच्छत्रिणो गच्छतीति न्यायात्त्वतुर्लामैव च कत्वे पितृ सिद्धिः परि
हासवशाद्वा नलस्यापि च कत्वं युक्तं ॥ एतद्राजमुद्रूपमानं स्वेदादि विह्वलमिति निन्नं पदं वा ॥ हतरेवेदो अम
बर्हिर्मुखदिवाः धुना तत्कारजोरेणुस्पर्शो यथा एव च तानुयेषां तेषां नोवाधुतर उस्त एतारेणु संस्पर्शरहित
तनुतामुवादिषां तानि स्विदराहित्या स्नानपुष्पात्वनिर्मिषत्वादीनि देवत्वव्यंजकानि तानि प्राप्तिं विविक्तानि
किमिति नवहं निधीधारयंति ॥ मयि न पयाता वद्विदुं युक्तानि परं तु नाद्यते कथमित्यर्थः ॥ बर्हिर्मुखपदं क

पारादित्यसूक्तं नलचिह्नानामस्फुटत्वेपियदिदेवचिह्नानिस्फुटान्यत्रविषयंस्तर्हिपारित्रोषान्नलनिश्चयो
 प्यनविषयताप्यपित्वंस्फुटानीत्युच्यतेपिमयानलोनिश्चेत्तुनशाकातद्विनावः॥४॥यावद्वितीयाहमहंय
 येनलंप्रयच्छेतेतित्रमरात्तुनलंयविकिंअथवापूर्वापरितोषे॥तदर्थंनलप्राप्त्यर्थंतेषांनित्यार्चनादपिममा
 फलिनोप्रार्थितमददस्तिदेवैरलंर्यतां॥एतावन्निदिनानित्यप्रजनाहपियेनलंनप्रायच्छंस्तेधुनाप्रार्थ
 नमात्रेणकथंदास्यंतीत्येवतत्प्रार्थिनमित्यर्थः॥किंविधैस्तेकंदर्पस्फोषणरम्यशिलीमुखोवाणस्तेनपाता
 त्यतनात्पीतःशोषितःकारुण्यनीरनिधिःरुपासमुद्रायेषांनानिअतएवगङ्गाणिगंगीरविलक्ष्णाणिघो
 राणिकठिनानितानियेषांमेवचूर्ते॥यस्माद्धेतुपिनित्यप्रजनेकामायततया निरुपत्वादफलितैरित्यर्थःया
 विद्विर्कर्म॥नदत्तफलैरितिचपागः॥फलशब्दादस्त्वर्थफलवहान्यामिनवृत्ततोऽसमासः॥४॥नदिवानुपा
 लनेते॥इतिश्राद्धेतिहिदिशामीशादिक्यालालेखोदेवाःनलोन्मृष्टानयेस्यास्तानलप्रनवावावर्णश्चि
 यंरूपेणानांप्रतिपद्यप्राप्पगुहावतांसौंदर्यादिगुणःयुक्तानामपिबोयुष्माकंपरेषामुपकृतिरूपकारेवत्र
 ततोद्विद्यतेत्येषांतेप्रतिनस्तिषांनावस्तत्वंकथंवाकृतोवाहेतोरज्ञातंनष्टंस्वयमुपकारकत्वानवेपिस्वा

नेरी ३१२

निलक्षितायामयिनवितुर्भूद्व्यकारिणेनलस्याप्यकारेधृतेसौंदर्यादिगुणगमनात्सरोपकारित्वमयागतैतन्म
 दविषयेकथंविनष्टमित्यर्थः॥नलकारधारणेदेतावतीमत्यतारणकिमितिप्रक्रियतइतिनाकोकेषामिचपूर्वमि
 स्ततशास्त्राःपरुषाएवाज्ञानवशादंधास्तएवकपात्रतिगंगीशाम्पूर्वस्त्वाकपास्तेषुपतनात्तदधीनत्वात्तुल्यवि
 शेषलेखनीनृत्तनलप्रनवावर्णश्चिरीलिप्यक्षरशोभांप्राप्पमुद्रत्वादियुगयुक्तानांदोर्कयुक्तानांवाक्स्व
 कानांयथावाचकपाठकाद्युपकारकारित्वमस्तेगठितोऽपूर्वस्यपूर्वत्वोदेवोपकारानावातरदन्येषांवासमर्पणा
 दित्यर्थः॥कपयतिज्ञानामपिउक्तानामनुपकारकत्वमवाप्रतिपद्यस्थितानामपिसमानेकर्तृकत्वात्॥४॥यस्य
 ति॥इत्यरेणयस्यप्राणिनःललाटपेदयदयोग्यमनुचितमपिअलेखिलिखिततदयोग्यमपितस्ययोग्यमुचि
 तमर्थत्रपास्यप्रतिरूपस्याद्देवतायोग्यसमर्थपरित्याज्यतत्परिहारणस्वयमेवनेवेदितियावत्त्रितायो
 यग्यतयाकार्यकारणजविसतिइहजलानेकत्वमंदेहेननिश्चयार्थयावासनोयुक्तिमहंरुदविन्द्वीधा
 रयेयमाकावास्तनायुक्तिनवत्वपित्वेवविधायुक्तिर्नास्ति॥विज्ञेनान्यथाकर्तुंविचारितेपिललाटपट्टलिखिता
 दन्यथाननवतीत्यर्थः॥योग्यमपास्यायोग्यमेव नवतीत्यत्रदृष्टान्तमाहयताजलयमंनोज्ञंअर्कतिपैरुष्मे

दपि स्वर्यकिरणे दाहने एति हि मे सुपुनर्दाहं गच्छति ॥ उभयस्त्रीदाहकः शीतस्पर्शस्तु दाहशामक इति लोके
 दृष्टं तदिदं विपरीतं ज्ञानमिति विरुद्धं कार्यं तत्र विधिमनलस्य मवा ललाटे यदीश्वरेण योग्यमेव लिखितं त
 हि परस्परं योग्यं परस्परं विहाय तस्य मवा योग्यमेव न विष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्याम्यपि तु न कमपी
 पि देवानां न कोप्याय राध इति नावगा ॥ ५० ॥ बर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामिति तत्राह ॥ इच्छमिति ॥ इह न लेक
 त्वपि मये वा इच्छमेनेन लाने कलनवनं प्रकारेण यथायादृ कममानाग्नं नलानि श्रयाद्यो देवानां वा द
 र्पते अनेन हेतुना प्रकारेण वा मोतिवदात्तः कल्पद्रुमोपि त्वत्तु निश्चितं मयानलं याच्यमानं मत्समीप्र
 तिबद्धं तुष्टि रतिकार्यं स कुत्तरे नवतीत्यहं मन्यो किं नूतः संकोच एव संक्षारं संतापो येषां एवं विधा
 निदलानि र्किसलयानि वज्रं गुलियो येषां मे वं नूतोः पक्षवा एवायपाणयः ॥ हस्ताग्राणिये मे वं नूतः अने
 क नूत एव नूतो नवतः अन्यस्यापि बद्धं मुष्टि रंगुलयः संकुचिता नवतीति ॥ कल्पित दानं शीलोपि स दनाय ने ॥ ५१ ॥
 वशात् प्रत्यदाते वने वेदिति नावगा ॥ अदात्तं त्वनिश्चयात् नवतीति वत्तमानं प्रत्ययः ॥ ५१ ॥ देवा इति ॥
 अथ वा इह स्वयं वरे एते उपेक्षुम अवायो वैरि मे निःसत्पनलः तत्त्वता वक्तुना सि अतस्तत्त्वतां मा

लोनिवेशय निक्षिपे तुक्ता देवाः सरस्वत्याः करे चरणमाल्यं वरुणमधुकमालो अर्पयेददामीति संता
 वना स्वयं मे वैतदुष्यति ॥ एवं क्रियमाणेति ॥ त्वदीमयाम रवतु जां देवानां मिंद्रादीनां द्विषती वैरिणी कृतास्या
 न् ॥ तन्माया प्रकटनादित्यर्थः ॥ नवतु नामसात द्वैरिणी स्वकार्यं सिद्धिस्तु साभ्येत तत्राह ॥ तु पुनर्मुष्टि तुल्यायाति
 निःसारय स्वस्मै स्वरूपाय अकिं चित्करात्मकार्यं सिद्धये बंधुरं न सुखं न भयेति श्रेष्ठं देवी न विदुः म्याममय
 किं सिद्धवतु परंतु देवदेष्टरूपं मित्रं विधातं न करामीत्यर्थः ॥ अन्वापि संगं इष्टं रथं रत्नं न विनाशयति
 द्विषती द्वेषो मित्र इति ज्ञातरि उगी त्वान्दी संमुखं नु जां द्विषः शत्रु वेति षष्ठी ॥ पश्यादिति ॥ अमीषु पंच
 सुनवत्सु मध्ये परमार्थ नलः सत्यः नलः स्यात्तस्य मम चरणाय माला मंगी करोति इत्येवं प्रकारेण द
 तुक्ता चेति वायधेनां च माला तत्र ते उ मध्ये तं सत्य नलं प्रापयामि तत्पुनर्लज्जां विस्तृज्य कथं क्वे अपि
 त्वेवं कर्तुमयुक्तं यतः उगाति सर्वस्मिन्मना जने शृ एव तिसृतिहा कष्टं विडं बः लज्जात्पागादति परिहा
 सं न विष्यतीति शेषः ॥ सर्वेषां समरूपं मे वं वने लज्जा व्यागात् सर्वेषु पृष्ठतिष्पतीत्यर्थः ॥ हीति रेवेद ॥ हिय
 स्मादर्थे इ रेवेद इति वा इति वेति समुदायः प्रकारे यद्विचेति वा ॥ पश्यादिति ॥ इतरेष्वतुभिर्न लेस्तुलां मा

म्यंजजतइतिनिगोषोषःपंचसुमधोअंत्यःपंचमोनेषधःममवेतःकस्यहेतोःकेन प्रकारेणनसु
 धानिरमृतेःस्वंपयतिआलुत्रुमिवकरोति।रूपसाम्येसत्यपेक्षएवममनसोयतोरान्वतेतस्माद
 यमेवसत्यनलोचविषयित्पात्रीयः।सत्यनलत्वज्ञापकंनिरूपाधिकपरमप्रेमसंवादंदृष्टान्तेनान्यथ
 यति।प्रथमेति।वायवायुक्रमेतत्प्रथमचरमयोरादिमंतयोः।शब्दयोर्वर्णैरेकैरेसांम्येमेत्यां सत्या
 मपि।वरमेप्यश्चात्येते अनुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासारव्यः।शब्दालंकारकांतानां विलासज
 ह्वासश्चमत्कारो विलसतिविशेषेणान्नते।वर्णसाम्येसत्यपिप्रथमस्यानायासागतत्वाद्वितीय
 स्यतुसदृश्यपश्चाद्गिरिप्रपन्नसाध्वत्वाच्चर्यमेयप्येद्येनुप्रासत्वंस्फुरतितथापिद्वितीयसाहित्येप्रथमे
 पियथानुप्रासत्वमस्ति तथासुंदरान्तरविच्छेदेनपश्चादवलोक्यमानतयेवपंचमश्चेतसेरोचतेनत्व
 त्रसत्यत्वप्रयाजकमेतः सर्वेअपितुल्याएवेतितावतीअत्रायमेवश्लोकोदृष्टान्तः॥अत्रत्ययोरेक
 प्रथमशब्दयोर्वरणसाम्येसत्यपिचरमेचरशब्दएवानुप्रासातिशयोनप्रथमइत्युक्तेनानुप्रास
 प्रथमचरमयोरित्युक्तेतुचरमएवानुप्रासातिशयोनप्रथमइत्युक्तेनानुप्रासःदृश्यतेनतथा

ने.री.उ.

प्रथमइत्यर्थइतिवा॥यद्वात्राद्यपादनतुर्थयोर्दयोर्वर्णसाम्येसत्यपिचरमेचतुर्थपादे।नुप्रास
 नासां विलासविलसति॥उनयोरपिनुप्रासत्वेसत्यपिचतुर्थनुप्रासनासां विलासइत्युक्तेस्तेन
 वानुप्रासत्वंनतुप्रथमे।स्तपयतीतिमित्वपेक्षेद्वत्वाकस्यहेतोः।षष्ठीहेतुप्रयोगइतिषष्ठी॥५४॥
 इतीति॥इत्युक्तप्रकारेणमनसिउद्यतउत्पद्यमानात्विकल्पान्अनेकरांकावलवंनबोधान्दो
 षोद्भावेनमसत्यजंतीदमयंतिक्वदपिपेक्षेनिर्णयंनिश्चयनामसादपंचसुमधोकस्मिन्नपिउसि
 नलनिश्चयेनप्रोपतिवा॥अथपश्चात्तनलनिश्चयान्नावात्परितोपेनास्कंदिधोऽनोन्तत्रानंदोयस्य
 परितोपेनास्त्वस्कांदिनोऽप्राप्तत्रानंदोयेनैवंभूतंवास्यामुखंकर्तुमिहरेणसूर्येणरवितःअवस्कंद
 : परान्नवायस्यैवंविधंइंदुनिंदनिःप्रनदिनचंद्रमदृशामर्शइत्यर्थः।आस्कंदनमास्कंदःपरान्नवापरितो
 पेनयत्रास्कंदसमंयातोयस्यैवंविधंत्रानंदोयस्यतितारकादित्वाद्भूपसिद्धिः॥५५॥श्रीहर्षमिति।अ
 र्द्धैश्वर्यवत्त्वाद्भूत्पादभूतिसदृश्यदृष्ट्याद्वादीपिस्वातुरमोत्यन्तर्धारेकेत्यंतमधुरज्जवायसहि
 तेनयोदत्राज्यादिदेव्योऽनिधेयःसर्गाव्यगमत्समाप्तइत्यर्थः॥वरमत्।व्याड्परित्यापैरमइतिप

रस्मैपदं॥५६॥ ॥इति श्रीविदरकरोपनामश्रीमन्त्ररसिंहपंडितात्मजनायकान्ततेनैषधीय
प्रकाशित्रयोदशःसर्गः॥ समाप्तः॥ ॥ ॥ठा ॥ठा ॥ठा ॥ठा ॥ठा ॥ठा ॥ठा

दुर्निरीक्ष्यः

११
१

त्रै.रा.उ.रि.न